श्री सदुपदेश श्रेणी.

[सदुपदेश ४७ मो.]

—आषाढी पुर्णीमा.

१९७८

[illegible] — ગ્રંથાંક ૧૯

—સંવત ૧૯૭૮ ના આષાઢ શુક્લપૂર્ણિમાના ૧૨૪ મા મહોત્સવનિમિત્ત—

सदुपदेशश्रेणी.

(४७ मो सदुपदेश.)

—વિષયાનુક્રમણિકા—

—પ્રકાશક—

श्रीश्रेयस्साधकअधिकारिवर्गतरफथी

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.

—અમદાવાદ—

શ્રી સાધ્યોદય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં જેઠાલાલ દેવશંકર દવેએ છાપ્યું.

ખાડીઆ—અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૭૮. આવૃત્તિ ૧ લી. ઈ. સ. ૧૯૨૨

મૂલ્ય ૦—૧૨—૦.

પ્રસ્તાવના.

સંવત ૧૯૭૮ ના આષાઢ શુક્લ પૂર્ણિમાને વડોદરામાં શ્રી શ્રેયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગનો ૧૨૪ મો મહોત્સવ નિયમાનુસાર પાલન કરવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રસંગને માટે તૈયાર કરાવવામાં આવેલા લેખો, વ્યાખ્યાનો વગેરે શ્રેયસ્સાધકો તથા અન્ય સજ્જનોને અર્થે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.

સંવત ૧૯૭૮ આષાઢ શુક્લ ૧૫ રવિવાર વડોદરા. } શ્રીશ્રેયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગ.

॥ ॐ श्रीँ ॥

श्री सदुपदेशश्रेणी.

सप्तचत्वारिंशत्तम सदुपदेश.

सांख्ययोग.

(૧) શ્રૌતકાલનો સાંખ્ય-યોગ.

શ્રૌત તત્ત્વવિચારોના આપણે ત્રણ ખંડ પાડ્યા છે. (૧) અધિભૂત (૨) અધિદૈવ અને (૩) અધ્યાત્મ. યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્યના સ્વતંત્ર અધ્યાત્મવિચારોના તારાઓથી શ્રૌત કાલનું દિવ્ય અંબર ઝળકે છે. પરંતુ તે ગગન કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિજેવું છે. તેમાં હજુ સૂર્યબિંબનો અથવા ચંદ્રબિંબનો પ્રકાશ થયો જણાતો નથી. અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધ્યાત્મવિચારોના તારાઓએ આકાશગંગાનો પટ પ્રકટ કર્યો છે; પરંતુ આ આકાશગંગા શંકરની જટામાં ગુંચાઈ રહેલી છે; તેનો પ્રપાત ઝીલી ભૂમંડલઉપર લાવવાનો ભગીરથજેવો આદિ પ્રયાસ કરવાનું માન ભગવાન્ કપિલાચાર્યને છે. આ કપિલમુનિ કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી કે આદિ પુરુષનું—અગ્નિદેવનું—પિંગલ જટાવાળું શ્રૌતરૂપક છે તે સંબંધી વિવેચન આપણે આગળ કરીશું. હાલ તો સાંખ્ય અને યોગ એ નામના યુગ્મદર્શનનો આવિર્ભાવ કેવા ક્રમથી થયો તે વિચારીએ. તત્ત્વોની સંખ્યાના નિરૂપણવડે, અથવા સમ્યક્ખ્યાતિ-વર્ણન—બુદ્ધિનું પ્રકટ કરનાર હોવાથી સાંખ્ય એ નામ પડેલું જણાય છે; અને તે સિદ્ધાન્તનો મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થસિદ્ધિમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેનું નિરૂપણ કરનાર દર્શન તે યોગ [illegible]

છે. " સાંખ્ય અને યોગને પૃથક્ માનનાર બાલકો છે" એવું ગીતાનું વાક્ય ઘણા પુરાતન નિશ્ચયને જણાવે છે. સાંખ્ય એ સિદ્ધાન્તોનું શાસ્ત્ર છે, ત્યારે યોગ તેની ઉપયોગી સાધનપદ્ધતિ છે. એક જ્ઞાનમય છે; બીજું ક્રિયામય છે. પ્રત્યેક દર્શન પરસ્પરની પૂર્તિ કરે છે. તેઓ ભિન્ન દર્શનરૂપ નથી. બે આંખથી જેમ એક જ વસ્તુનો અનુભવ થાય છે તેમ સાંખ્ય-યોગથી એક જ દુઃખાન્તરૂપ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

મંત્રસંહિતાકાલમાં જગતના આવિર્ભાવને લગતાં ચિન્તનોમાં સાંખ્યના બીજકો આપણે તારવી કાઢી શકીએ. ઋગ્વેદના **नासदीय सूक्तमां तमसा गूढं तम आसीत्**—અંધારાથી ઢંકાયેલું **तमस्** હતું—એ વાક્યમાં જગતનું આદિકારણ દ્રવ્ય કેવળ અવ્યક્ત દશામાં હતું, તે **अग्रे प्रकेतं सलिलम्**—આગળ પડતા અને ચળકતા પ્રવાહાત્મક જલજેવું થયું. તથા **तपसस्तन्महिना एकमजायत**—અને તે જ્યોતિર્મય જલ તપના મહિમાથી એક આકારવાળું થયું, અને **कामस्तदग्रे समवर्तत**—તે એકત્રિત જ્યોતિર્મય જલમાં " કામ "—અથવા સંકલ્પનો વેગ જાગ્યો, અને તેવડે વિચિત્ર સૃષ્ટિ-વિસૃષ્ટિ-થઈ. આ વગેરે ગહનવાણીમાં આપણે સાંખ્યસિદ્ધાન્તના અનુક્રમે (૧) પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિનાં, (૨) મહત્ નામના બુદ્ધિતત્ત્વનાં, (૩) તેજોમય અહંકારતત્ત્વનાં, અને (૪) તેની ત્રણ શાખાઓ, વૈકારિક, તૈજસ અને ભૂતાદિનાં બીજકો દાણાજેવાં આપણને જણાય છે.

જેવી રીતે અવ્યક્ત અને વ્યક્ત " પ્રકૃતિનાં " પૂર્વભાવિ નામો સંહિતામાં છે, તેવાં સાંખ્યના પારિભાષિક " પુરુષ " નું નામ પણ આપણને **पुरुषसूक्त**માં સ્પષ્ટ જણાય છે.

તાંડ્ય અને વાજસનેયી શાખાનાં બ્રાહ્મણોમાં જગતકારણનું નામ **सत्** અને **असत्** એવું આપવામાં આવે છે. ત્યાં **असत्** શબ્દવડે અવ્યક્ત દશાવાળું કારણદ્રવ્ય, અથવા સાંખ્યની મૂલ પ્રકૃતિનો બોધ થાય છે, અને **सत्**વડે વ્યક્ત દશાવાળા અહંકાર અથવા અભિમાનતત્ત્વનો બોધ થાય છે, જો કે શ્રૌતભાષામાં આ શબ્દો કેવળ અચેતનકારણના વાચક નથી, પરંતુ અંતર્ગત ચેતનથી સ્પંદ પામતા કારણના વાચક છે. **असत्**, **अव्यक्त**, **अव्याकृत**, **हत**, **हृदत**, **व्याकृत** ઇત્યાદિ શ્રૌત નામોમાં આવિ

સાંખ્યશાસ્ત્રના **પ્રધાન**, **પ્રકૃતિ** અને તેની **પ્રકૃતિ-વિકૃતિ** રૂપ **મહત્** અને **અહંકાર** ની આરંભભાવનાઓ ઉકેલી શકીએ તેમ છે. જો તેવી ભાવનાઓ, આ **શ્રૌત** શબ્દોમાં ગુંચાયેલી ન હોત તો તે તે શબ્દોના અર્થનિરૂપણમાં બ્રહ્મસૂત્રકાર, બ્રહ્મ અથવા પરમેશ્વરમાં તે શબ્દોનું તાત્પર્ય છે એવું પ્રતિપાદન કરવા શ્રમ લેત નહિ. પરંતુ તે શબ્દોઉપર સાંખ્યના પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિના અર્થનો દાવો ઉભો થઈ શકે તેમ હોવાથી, અને પાછળથી તેવો થયેલો જણાયાથી જ બ્રહ્મસૂત્રકાર અને તે સૂત્રના ભાષ્યકારોને તે મતનું ખંડન કરવાની જરૂર જણાઈ છે.

સાંખ્યની મૂળપ્રકૃતિ ત્રણ ગુણમયી છે એવી ભાવના પણ શ્રૌત વિચારોમાં ગુંથાયેલી આપણને સમજાય છે. આરંભનું **તમસ્** "**તમ**થી ગૂઢ" હતું, અને તે સમયે **રજસ્** ન હતું; અને તે **તમસ્**-થી એકાગ્ર થઈ **કામ**રૂપ થયું-એ **નાસદીયસૂક્ત**ની ભાવનામાં ભાવ વેદાન્તશાસ્ત્રના અવિદ્યા (અવ્યાકૃત), કામ અને કર્મ પદા-ર્થોની જેવી છાયા છે, તેવી ભાવ સાંખ્યશાસ્ત્રની **તમસ્**, **રજસ્** અને **સત્ત્વ**ની છાયા છે. "જગત્ કારણ જે **તમસ્** એટલે અત્યંત અવ્યક્ત હતું, તે અંતઃપ્રેરણથી વિષમતાને પામ્યું, અને તે **રજસ્** થયું, અને તે **રજસ્**નો ક્ષોભ ચાલુ રહેવાથી **સત્ત્વ** થયું, અને તે **સત્ત્વ**ના ચેતનમય અંશથી સંકલ્પ, નિશ્ચય અને અભિમાનવાળાં ત્રણ રૂપો (મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર) જાગ્યાં." આવી સ્પષ્ટ વાણીમાં મૈત્રાયણી ઉપનિષદ્ સાંખ્યશાસ્ત્રના ત્રણ ગુણોનો પાયો નાંખે છે.

सन्मूला सौम्य इमाः प्रजाः—"હે શ્વેતકેતુ ! આ પ્રજાનાં મૂલ **સત્**માં છે." એવી રીતે છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં જે નામવાચક **સત્** છે તેમાં ગુણવાચક **સત્ત્વ**ની ભાવના ગુંથાયેલી જોઈ શકાય એમ છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો ભાવ **સત્ત્વમાં**, ક્રિયા અને કર્મનો ભાવ **રજસ્**માં, અને ઇચ્છા અને સંકલ્પનો ભાવ તપયુક્ત આદિ-**તમસ્**માં ગુંથાયેલો છે. આ ત્રણભાવો જ્યારે એક તંત્રમાં ગુંથાય, જ્યારે તેનાં કિરણો આડાં અવળાં વણાઈ, એક પટજેવા દ્રવ્યરૂપ થાય, ત્યારે તે **પ્રધાન** થાય, અથવા **નાસદીયસૂક્ત**ની પરિભાષામાં **સ્વધા**(પોતાના રૂપમાં ગોઠવાયેલું)નામની શક્તિ બને, જેવડે નીચેનું જગત્ જાગે. કૌષીતકી ઉપનિષદ્‌માં ભૂતમાત્રા પ્રજ્ઞામાત્રામાં સમાયેલી છે-એવા વર્ણનમાં ભૂતોત્પત્તિપહેલાં પ્રજ્ઞાનાં તત્ત્વો જાગે છે એ સાંખ્યની છાયા છે.

જગત્કારણ અવ્યક્ત-અસત્ શબ્દવાચ્ય જ્યારે તમસ્ રજસ્ અને સત્ત્વના અંતર્ગત ક્ષોભથી વ્યક્ત અથવા સત્ થાય ત્યારે જે દ્રવ્ય પ્રકટે તેને મુંડક અને કાઠક ઉપનિષદ્માં મહાન્ આત્મા એવા નામથી ઓળખવામાં આવ્યું છે.

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः

पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः

એ કાઠક ઉપનિષદ્વાક્યમાં મહત્થી અવ્યક્ત પર છે, અને અવ્યક્તથી પુરુષ પર છે, અને પુરુષ એ છેવટની મર્યાદા છે, અને તે પરાગતિ છે એવું કહી સાંખ્યશાસ્ત્રના સંહિતાકાળનાં બીજકો આપણે પલ્લવિત થયેલાં જોઇ શકીએ છીએ.

જ્યારે ઉપનિષદ્ગ્રંથોની એક વિચારશ્રેણી જગત્કારણ બ્રહ્મને આત્મ વસ્તુરૂપે ઓળખાવવા પ્રતિ વળે છે, અને તેમાંથી સ્વતંત્ર વેદાન્તદર્શન ઉદ્ભવે છે, ત્યારે જગત્કારણ અવ્યક્તને (પ્રકૃતિને) પુરુષથી (આત્માથી) પૃથક્પણાનું ભાન કરાવનારી બીજી વિચાર-શ્રેણીમાંથી સાંખ્યદર્શન ઉદ્ભવે છે. એક વિચારશ્રેણી બ્રહ્મના અને આત્માના અદ્વૈતસાક્ષાત્કારમાં પુરુષાર્થ જુએ છે, ત્યારે બીજી વિચા-રશ્રેણી પ્રધાન અને પુરુષના અત્યંત વિવેકસાક્ષાત્કારમાં પુરુષાર્થ જુએ છે. કાઠકઉપનિષદ્ની વિચારશ્રેણી ભાવિસાંખ્યના તત્ત્વોનો નામવડે નિર્દેશ કરે છે, પરંતુ તેમાં આત્મશબ્દ જોડે રાખી તે તત્વોનો પરાવધિ સાંખ્યની પેઠે પ્રકૃતિમાં લાવી મૂકવામાં આવતો નથી; પરંતુ ચિન્મય પરમાત્મામાં લાવી મૂકે છે. કાઠક ઉપનિષદ્ અભિમાનીને વિજ્ઞાનાત્મા, સાક્ષીઆત્માને મહાન્ આત્મા, અને પર-પુરુષને શાન્ત આત્મા એવા નામથી ઓળખાવે છે; અને તેથી અહંકાર, મહત્ અને પ્રકૃતિ એ ત્રણ તત્ત્વોનાં નામો તે પરિભાષામાં આભાસરૂપે ઝળકે છે. સાંખ્યના પારિભાષિક અર્થમાં તે વપરાયા નથી. પરંતુ જ્ઞાનાત્મા, મહાન્ આત્મા, અને શાંત આત્માની જ્ઞાન, મહત્ અને શાન્તિ—એ ત્રણ ઉપાધિમાં સાંખ્યશાસ્ત્રના આદિનાં ત્રણ તત્ત્વોની સંખ્યા તો ઓળખાઇ આવે તેવી છે.

વળી મૂલપ્રકૃતિનું નામ એ જ ઉપનિષદ્માં "દેવતામયી અદિતિ" એવું આપવામાં આવ્યું છે. પ્રકૃતિથી પર દેવતાનો સ્વીકાર નહિ, પરંતુ પ્રકૃતિની અંતર્યામી દેવતાઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

વાજસનેયી સંહિતોપનિષદ્ એટલે ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્‌માં સંભૂતિ અને અસંભૂતિ શબ્દોમાં આપણે વિકૃતિ અને પ્રકૃતિના પર્યાય શબ્દો પેઠેલા જોઈએ છીએ. અને શ્વેતાશ્વતરોના મંત્રોપનિષદ્‌માં તો સાંખ્ય–શાસ્ત્રના તત્ત્વો ઔપનિષદ ભાષામાં રૂઢ થયેલા જણાય છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌માં જગત્કારણ શું એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં "સ્વગુણોથી નિગૂઢ દેવાત્મશક્તિ" વર્ણવવામાં આવી છે; બ્રહ્મચક્રના વર્ણનમાં સઘળા સાંખ્ય–દર્શનનાં તત્ત્વો તે ચક્રના ત્રણ વૃત્તમાં, સોળ છેડામાં, પચાસ આરામાં, અને વીસ અવાન્તર આરામાં ગુંથ્યાં જણાય છે; વળી ક્ષર અને અક્ષર, વ્યક્ત અને અવ્યક્ત તત્ત્વો, ક્ષર તે પ્રધાન, અને અમૃતાક્ષર તે હર; લોહિત, શુક્લ અને અને કૃષ્ણ વર્ણવાળી અજા (પ્રકૃતિ) તેમાં પુરુષ (જીવ) લોભાય છે; સ્થૂલરૂપો, સૂક્ષ્મરૂપો, ગુણોનાં વેષ્ટન ભાવસૃષ્ટિ–ઇત્યાદિ શબ્દપરંપરામાં સાંખ્યદર્શન. જાણે, આદિ વિદ્વાન્ કપિલના સૂત્રમાં ઉભૂં જ થઈ ગયું હોય એવું જણાય છે. આ ઉપનિષદ્ સાંપ્રદાયિક પદ્ધતિમાં અગીઆરમા આંકે આવે છે, અને તેની રચનાઉપરથી તે છાન્દોગ્યાદિ જેવું પ્રાચીન નથી તોપણ તે યજુઃશાખાનું મંત્રોપનિષદ્ છે. એટલે બ્રાહ્મણના કેટલાક ભાગકરતાં તથા અથર્વ વેદનાં ઉપનિષદોકરતા તો પ્રાચીન છે તેમાં કંઈ વિવાદ નથી. આ ઉપનિષદ્‌ની પદાર્થ સિદ્ધાન્તની પ્રક્રિયા સાંખ્યાનુસારિ જણાય છે, પરંતુ તે ચોખ્ખું સેશ્વરવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેમાં પતંજલિના "યોગાનુશાસન"ના પૂર્વભાવી "હિરણ્યગર્ભ"ના શાસનની ઈશ્વરવિષયક છાયા છે, અને તે સાથે "પાશુપત યોગ"ને વધારે મળતું છે.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌પછીનાં ઉપનિષદો ઘણે ભાગે બૌદ્ધ કાલ અને મધ્યકાલની ઘટનાવાળાં જણાય છે, અને તેથી તેમાં સાંખ્યશાસ્ત્રની પરિભાષા આવે તો કંઈ આશ્ચર્યજેવું નથી, પરંતુ ગૌતમ બુદ્ધપહેલાં જે શ્રૌત વાઙ્મય વિદ્યમાન હતું તેની અંતઃપરીક્ષા કરતાં આપણને સમજાય છે કે સાંખ્યદર્શન વેદાન્તદર્શનની અત્યંત નજીકનું દર્શન છે, એટલું જ નહિ પણ તેનાં તત્ત્વોનો આવિર્ભાવ ઋષિ જનોને શ્રૌત સમયમાં સારી રીતે થયો હતો.

દુઃખાન્તની અથવા મોક્ષની સિદ્ધિમાં જેવું તત્ત્વજ્ઞાન ઉપયોગી છે, તેવો યોગ પણ જરૂરનો છે, અને વિશ્વમાયાની નિવૃત્તિ "અભિધ્યાન" "યોજન" (યોગ) અને "તત્ત્વભાવ"થી થાય છે એવું

સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન શ્વેતાશ્વતરમાં છે. અને તે "અભિધ્યાન" અને "યોજન" (યોગ)ના પ્રકારોનું પણ સવિસ્તર વર્ણન, કાઠક, શ્વેતાશ્વર, મુંડકાદિ ઉપનિષદોમાં છે.

શ્રૌત ગ્રંથોના ઉપરના પર્યાલોચનથી નીચેના નિર્ણયોઉપર આવી શકાય તેમ છેઃ—

(૧) ગૌતમબુદ્ધના જન્મપહેલાં સાંખ્યદર્શનનું એકરૂપ ભારત વર્ષમાં ઉત્પન્ન થયું હતું.

(૨) તેમાં સાંખ્યનાં તત્ત્વોનાં બીજકો નંખાયાં હતાં, અને સાંખ્યની પરિભાષા જો કે રૂઢ થઇ નહતી તોપણ તત્ત્વોની ઓળખ ઘણાં નામોથી થતી હતી.

(૩) તેમાં નિરીશ્વરતાની છાયા નહતી, પરંતુ અંતર્ગત દેવતાની ભાવના હતી.

(૪) તે અંતર્ગત દેવતાનો યોગવડે સાક્ષાત્કાર કરવો અને તેથી જ મોક્ષ થાય એવું દૃઢ મંતવ્ય રચાયું હતું.

---

(૨) બૌદ્ધ કાલીન સાંખ્ય—યોગ.

આતસાંખ્ય સેશ્વરવાદવાળું છે એ આપણે સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદોની પર્યાલોચનાથી જોઈ ગયા. આ સેશ્વરસાંખ્ય જેમાં "પ્રધાનપતિ" અને "ક્ષેત્રજ્ઞપતિ" એટલે જગત્કારણ પ્રકૃતિ અને જીવચેતનના અધ્યક્ષતરીકે ઈશ્વરનું રૂપ સ્વીકારવામાં આવે છે, તે બૌદ્ધધર્મના ઉદયપહેલાં અસ્તિત્વમાં હતું.

ગૌતમબુદ્ધના પોતાના સિદ્ધાન્તોઉપર જાણ્યે અજાણ્યે સાંખ્ય વિચારોનો પાશ લાગ્યો છે. અશ્વઘોષના બુદ્ધચરિતઉપરથી સમજાય છે કે શ્રીગૌતમના પૂર્વાવસ્થાના ગુરુ અરાડના વિચારો ઘણે ભાગે સાંખ્યાનુસારી હતા. અરાડના વિચારોમાં ગુણમયી પ્રકૃતિની છાયા નથી, પરંતુ તેના વિચારો, ચિદ્ અને અચિદ્ થી વિશિષ્ટ પરમેશ્વરના સિદ્ધાન્તને એટલે વિશિષ્ટ અદ્વૈતને મળતા છે.

અરાડ અને ગૌતમબુદ્ધના સંવાદના પ્રસંગઉપરાંત બીજું બળવાન્ કારણ બૌદ્ધધર્મમાં સાંખ્યવિચારોની છાયા પેઠાનું એ છે કે તે ધર્મના સિદ્ધાન્તો સાંખ્ય-સિદ્ધાંતસાથે કેટલાક અંશમાં બહુ મળતા છે.

(૧) બૌદ્ધધર્મ આ સંસારચક્રના હેતુરૂપે એક કાર્યકારણની માળા સ્વીકારે છે. અવિદ્યા, સંસ્કાર, વિજ્ઞાન, નામરૂપ, ષડાયતન,
૧ ૨ ૩ ૪ ૫
સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા, ઉપાદાન, ભવ, જાતિ, જરામરણ, શોક,
૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
પરિદેવના, દુઃખ, દુર્મનસ્ત્વ.
૧૪ ૧૫ ૧૬

આ સોળ પદાર્થો લોકયાત્રાના નિર્વાહ કરનારા બૌદ્ધશાસનમાં સ્વીકારવામાં આવે છે. આ ધારામાં સંસારના આદિકારણરૂપે અવિદ્યા, અને અંતમાં દુર્મનસ્ત્વ અથવા કલેશ—એ ભાવનામાં સાંખ્યનો નિર્વેદ ઉઘાડો ઝળકે છે. જેમ આયુર્વેદ અથવા વૈદક, રોગ, રોગનું નિદાન, આરોગ્ય અને ભૈષજ્ય—એ ચારનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ સાંખ્ય પણ હેય, હેયહેતુ, હાન, અને હાનહેતુનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેમાં હેય એટલે ત્યજવાયોગ્ય અથવા જેમાંથી છુટકારો થવાની અગત્ય છે તે “ અનાગત દુઃખ ”—એટલે ભાવિ દુઃખ છે; અને તેનું કારણ અવિદ્યા એટલે પુરુષ—પ્રકૃતિનો અવિવેક છે. આ બે વસ્તુઓ બૌદ્ધચક્રની સાંકળની બે જોડાજોડની કડીઓ છે. એટલે કે અવિદ્યાવડે ક્રમશઃ પંદર પરિણામો પ્રકટ થઇ દુર્મનસ્ત થાય અને તે દુર્મનસ્ત્વયુક્ત અવિદ્યાવડે પુનઃસંસ્કારાનુસાર ભવચક્ર ચાલે. આ સંસારચક્રની સાંકળની ઘણીખરી કડીઓ તો ઔપનિષદ સાહિત્યમાંથી જ ગૌતમબુદ્ધે લીધી જણાય છે. અવિદ્યા તો ઉપનિષદ્માં જગત્ના કારણતરીકે જ પ્રતિપાદન થયેલી છે; અને તે જગત્કારણરૂપે અવ્યક્ત, પ્રધાન પ્રકૃતિ—એ નામથી વ્યવહરાય છે. સંસ્કાર—એ શબ્દ રૂઢ થયેલો નથી, પરંતુ તે **विद्या कर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च**—એ બૃહદારણ્યક વાક્યમાં મરનાર પ્રાણીની સાથે ઉપાસના અને ક્રિયાની વાસના, અને પૂર્વજન્મની બુદ્ધિ વળગેલી જાય છે—એ સિદ્ધાન્તમાં જન્માન્તરપરિણામમાં નિમિત્તકારણસંસ્કારનો ઉઘાડો સ્વીકાર છે. સાંખ્યપરિભાષામાં તે સંસ્કાર શબ્દ રૂઢ છે. જ્યારે બદ્ધ પુરુષને કલેશ, કર્મ, વિપાક અને આશયો વળગેલા છે ત્યારે તેના સંસ્કારોનો મુક્ત પુરુષને અને નિત્યસિદ્ધ (યોગ દર્શનાનુસારી પુરુષવિશેષ) ને ઈશ્વરને સ્પર્શ નથી એવું યોગદર્શનમાં સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન છે. “ નામરૂપ ” શબ્દ ઉપનિષદોમાં જાણીતો છે. અવિદ્યામાં “ નામરૂપ ” ઢંકાયેલાં તે સૃષ્ટિના આરંભમાં વ્યક્ત થાય છે. એવું બૃહદારણ્યમાં અવિદ્યાસૂત્રને લગતા પ્રકરણમાં નિરૂપણ

છે. "ષડાયતન"–પાંચ ઇંદ્રિયો અને છઠ્ઠું મન. આ છ ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયોનો સંબંધ તે "સ્પર્શ". આ શબ્દ ઉપનિષદોમાં રૂઢ નથી, તોપણ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌માં જન્મનાં કારણોની પરંપરામાં **संकल्पन स्पर्शनदृष्टिमोहैः ग्रासांबुवृष्टयात्मविवृद्ध-जन्म**—એ વાક્યમાં ઇન્દ્રિયો અને તેના અર્થના સંનિકર્ષ અથવા સંબંધને **स्पर्शन** શબ્દવડે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી સુખદુઃખનું ભાન અથવા "વેદના" એ પણ શ્રૌત વિચાર છે.

આ સંસારચક્રની સાંકળના, પ્રોફેસર ડ્યુસન ત્રણ ખંડ માને છે. પહેલા ખંડમાં અવિદ્યા મૂકે છે, બીજા ખંડમાં સંસ્કારથી વેદના પર્યંતની કડીઓ આવે છે, અને ત્રીજા ખંડમાં તૃષ્ણાથી દુર્મનસ્તા-સુધીની કડીઓ આવે છે.

તેમાં સંસારના આદિકારણતરીકે અવિદ્યાનો સ્વીકાર કરવામાં બૌદ્ધધર્મે જાણ્યે અજાણ્યે ઉપનિષદ્‌નો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે; સંસ્કારથી વેદનાપર્યંતની ધારામાં સાંખ્યની લિંગસૃષ્ટિ અને ભાવસૃષ્ટિની છાયા છે; અને ત્યારપછી તૃષ્ણાથી દુર્મનસ્તાસુધીમાં ગૌતમબુદ્ધે પોતાની સ્વતંત્ર નિર્વેદમયી માળા ગોઠવી છે.

આ સંસારમાલાના મણકા એક ભવની કાર્યકારણપરંપરા જણવે છે કે અનેક ભવનું રૂપ વર્ણવે છે તે સંબંધમાં બૌદ્ધ વિચારકોમાં મતભેદ છે, પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ગૌતમબુદ્ધને સંસારના ક્લેશનું કારણ અવિદ્યા છે અને તેની નિવૃત્તિ અથવા નિર્વાણ એ પુરુષાર્થ છે એ દૃઢ ઠર્યું હતું. આ નિશ્ચય પાયામાં સાંખ્યનો છે, વેદાન્તનો નથી એ સહજ સમજાય એમ છે. તેથી બૌદ્ધદર્શન સાંખ્યતરફ વધારે વળતું છે, વેદાન્તદર્શનથી તે આઘું જાય છે.

ગૌતમબુદ્ધના સમયપહેલાંનું અને વેદકાલપછીનું આપણું સાહિત્ય હજુ સર્વાંશ ખેડાયેલું નથી. તેથી ઉપરના નિર્ણયો કરતાં વધારે ખાત્રીલાયક નિશ્ચયો સાંખ્ય–યોગના ઇતિહાસમાંથી હાલ તારવી શકાય તેમ નથી.

પરંતુ એટલું તો અર્વાચીન શોધથી આપણને જણાયું છે કે ઇશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા (ઇ. સ. ૧૦૦) માં જે સાંખ્ય સિદ્ધાન્તનું ચિત્ર છે તે કરતાં કંઇક જૂદા પ્રકારનું પ્રાચીન સાંખ્યદર્શન

હતું. આ દર્શન સેશ્વરવાદવાળું હતું. ગુણરત્ન (ઇ. સ. ૧૪૦૦) ષટ્દર્શનસમુચ્ચયની તર્કરહસ્યદીપિકામાં મૌલિક્ય એટલે મૂલભૂત અને ઉત્તર એટલે પાછળના સાંખ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. વળી મહાભારતમાં સાંખ્યદર્શનની ત્રણ શાખાઓ ચિતરેલી જણાય છે. (૧) ચોવીસ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનાર (૨) પચ્ચીસ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારી અને (૩) છવીસ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારી.

તેમાં આદ્ય શાખા ચોવીસ તત્ત્વને નિરૂપણ કરનારી હતી, અને તેનું ચિત્ર આપણને આયુર્વેદના ચરકસંહિતાના શારીર–સ્થાનમાંથી મળી આવે છે. આ ગ્રંથ વૈદ્યકનો હોવાથી તેમાં સમાયેલા સાંખ્યસિદ્ધાન્તપ્રતિ ઘણા થોડા વિચારકોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે.

ચરકમુનિ (ઇ. સ. ૭૮) જે ચિત્ર શારીરસ્થાનમાં આપે છે તેમાં અત્રિમુનિ (ગુરુ) અને અગ્નિવેશ (શિષ્ય)નો સંવાદ છે. ગુણરત્નના કહેવા પ્રમાણે માથરભાષ્ય અને આત્રેયતંત્ર નામના સાંખ્યદર્શનના બે ગ્રંથો હતા. તેમાં માથરભાષ્ય હાલ ઉપલબ્ધ નથી. આત્રેયતંત્ર જાણવામાં આવ્યું નથી; પરંતુ ચરકસંહિતાઉપરથી અત્રિમુનિના સાંખ્યનિશ્ચયો આપણે તારવી શકીએ એમ છે. ગૌતમબુદ્ધના જીવનસમયમાં જે સાંખ્ય પ્રચલિત હતું તેને ઘણે ભાગે મળતું આ સાંખ્યદર્શનનું રૂપ છે.

શારીરસ્થાનમાં અગ્નિવેશે તેવીસ પ્રશ્નો આત્રેયભગવાનને પૂછ્યા છે, અને તેના ઉત્તરમાં સાંખ્યદર્શનને અનુસરતું સમાધાન છે. તે પ્રશ્નોત્તરી સંક્ષેપમાં વિચારી શકાય તેવા રૂપમાં નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રશ્ન ૧—આ પુરુષ ધાતુભેદવડે કેટલા પ્રકારનો થાય છે ?

ઉત્તરઃ—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ ધાતુ, અને ચેતના ધાતુ મળી છ ધાતુઓ છે. તેમાં ચેતનાધાતુ તે પુરુષ સંજ્ઞાવાળો છે. વળી આ પુરુષ ચોવીસ ધાતુઓના ભેદવડે ચોવીસ તત્ત્વાત્મક મનાય છે. આ ધાતુઓ (૫) જ્ઞાનેન્દ્રિયો, (૫) કર્મેન્દ્રિયો (૧) મન, (૫) શબ્દાદિ અર્થો, અને (૮) પંચભૂત, અહંકાર, મહત્ (બુદ્ધિ) અને અવ્યક્ત મળી, આઠ પ્રકૃતિ મળી ચોવીસ ગણાય છે.

ચોવીસ ધાતુઓના રાશિરૂપ પુરુષ રજસ્ અને તમસ્‌ના યોગથી અનંત પ્રકારનો થાય છે. પરંતુ તે બે ગુણવિનાની સત્ત્વબુદ્ધિવડે તેનો ભેદ શમે છે. આ પુરુષમાં કર્મફલ અને

જ્ઞાન પ્રતિષ્ઠા પામેલું છે. સુખ, દુઃખ અને મોહ, જીવન અને મરણ તે પણ તે પુરુષમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. આવું જાણનાર તત્ત્વવિદ્ પ્રલય અને ઉદયને સમજે છે.

પ્રશ્ન: ૨–શા કારણથી પુરુષને જગદ્કારણ કહેવામાં આવે છે?

ઉત્તર: જો પુરુષ જ્ઞાતા નહોત તો લોક પરંપરાનું જ્ઞાન, ચિકિત્સાજ્ઞાન, આ સઘળું જ્ઞેયજગત્, જ્ઞાનપ્રકાશ, અજ્ઞાનનો અંધકાર, શુભાશુભકર્મ, કર્તા, જ્ઞાતા ઇત્યાદિ વ્યવસ્થા શી રીતે થાય? વળી આવા પુરુષના સદ્ભાવવિના આશ્રય, સુખ, દુઃખ, ગતિ, આગતિ, વાક્યજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, શાસ્ત્ર, જન્મ, મરણ, બંધ, મોક્ષ વગેરે વ્યવસ્થા બની શકે જ નહિ. પૃથ્વી આદિ જે સ્વભાવથી જડ છે તે આત્માની કારણતા વિના પ્રકટ થાત નહિ એટલું જ નહિ પણ તેમાં જ્ઞાનનો સંભવ નથી, તેઓ નિષ્પ્રયોજન ઊભાં થયાં મનાત. જેમ માત્ર દંડ, ચક્ર વગેરે નિમિત્ત સામગ્રીવડે કુંભારવિના ઘડો થતો નથી; વળી જેમ માટી ઈંટોમાત્રથી ગૃહ રચનાર કારીગરવિના ઘર થતું નથી તેમ આ અનંત ધાતુઓની વિશિષ્ટ રચનાવાળો દેહ પણ એકલા જડ પરમાણુઓના સમૂહમાત્રથી ઉત્પન્ન થઇ શકતો નથી. જે કર્તાની અપેક્ષા રાખે છે તે કર્તા તે પુરુષ છે. સર્વ પ્રમાણોવડે અને આગમવડે આ પુરુષની સિદ્ધિ થાય છે.

કેટલાક એમ માને છે કે ભાવો અથવા પદાર્થો પરંપરાથી સમાન આકારવાળા ઉત્પન્ન થાય છે, અને સાદૃશ્યવડે તેના તે જ પુરુષો એમ કહેવાય છે. આવા ભાવો અથવા પુરૂષોનો ઉદય સત્વસંજ્ઞાવાળો થાય છે અને તે ઇશ્વરવિનાનો સંભવે છે. અને કર્તા ભોક્તા—એવો કોઇ પુરુષ નથી. આવું માનનારા જેઓ આત્માનો ઉપદેશ કરતા નથી, અથવા અનીશ્વરવાદી છે તેમના મતપ્રમાણે અમુક ભાવસમૂહે એટલે નરે કરેલાં કર્મો અન્યભાવસમૂહ જે મૂળના સદૃશ છે તેને ફલે છે એવું માન્યા વિના ચાલે નહિ. એટલે કે એક વ્યક્તિ કર્મ કરે અને તેને સદૃશ વ્યક્તિ તેનું ફલ ભોગવે–આ વિચિત્ર પરિણામ પ્રકટ થાય. પરંતુ કર્તા તેનાં તે જ કરણોવડે સર્વ કર્મનું કારણ બને છે. ભાવો કાળે કરીને બદલાય છે, અને

ભગ્ન ભાવો નવા ભાવને, નવા રૂપને અથવા જન્મને ધારણ કરે છે. આવી રીતે બદલાતા ભાવોમાં કરણવડે કર્તા થનારો તે જ ક્રિયાના ઉપભોગને ભોગવે છે અને તે શાશ્વત પુરુષ છે એવું તત્વવિદોનું માનવું છે. આવા સ્થિર કારણરૂપ પુરુષવિના અહંકૃતિ, ફલ, કર્મ, દેહાન્તર ગતિ, સ્મૃતિ, વગેરે એક દેહમાં અનુભવાય નહિ. પ્રશ્નઃ ૩–પુરુષની ઉત્પત્તિ એટલે શું ?

ઉત્તરઃ—આવો પુરુષ જે પરમાત્મ શબ્દવડે ઓળખાય છે તેનો પ્રભવ અથવા ઉત્પત્તિ નથી; પરંતુ ધાતુના સમૂહ અથવા પ્રકટ રાશિરૂપ પુરુષ, મોહ, ઇચ્છા, દ્વેષ અને કર્મવડે જન્મે છે એટલે પ્રકટ થાય છે.

પ્રશ્નઃ ૪–૫ પુરુષ જ્ઞાનવાન છે કે અજ્ઞ છે ?

ઉત્તરઃ—આત્મા સ્વયં જ્ઞાનવાન્ છે; પરંતુ કરણોના સંબંધવડે તેનું જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે, કરણોની મલિનતાથી અથવા કરણોનો યોગ ન થવાથી તે અસ્પષ્ટ જ્ઞાનવાળો અથવા અજ્ઞાની દેખાય છે. જેમ સ્વયં દેખનાર પુરુષનું પ્રતિબિંબ મેલા જળમાં જોવા છતાં દેખાતું નથી, તેમ જેમનું ચિત્ત દૂષિત છે તેમને પુરુષનું શુદ્ધ દ્રષ્ટારૂપ, તે દેખતો છતાં દેખાતું નથી. મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો તે કરણ છે. કર્તા-પુરુષના સાથે આ સંબંધમાં આવે છે ત્યારે કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે,અને વેદનાનું ભાન પણ ભોગરૂપે થાય છે. કરણ-સંબંધવિનાનો આ ભૂતાત્મા (ધાતુઓના રાશિરૂપ પુરુષ) પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, તેમ ફલ પણ ભોગવતો નથી. કરણોના સંબંધવડે જ સર્વ પ્રવૃત્તિ અને સર્વ ફલ પ્રકટ થાય છે.

કોઈ પણ ભાવ–પદાર્થ–એકલો હોતો નથી. તેમ કારણ વિનાનો પણ હોતો નથી; તે શીઘ્ર ગતિમાં રહેલો હોવાથી પોતાના સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ પણ થતો નથી. (એટલે કે એક ઉબાડીયું શીઘ્ર ગતિમાં મૂકવાથી વર્તુલાકાર દેખાય તેમાં તેનું અગ્નિત્વ નિવૃત્ત થતું નથી તેમ ભાવ સદશ ચાલ્યાં કરે છે, પરંતુ પુરુષ છાયાવિના રહેતા નથી.)

પ્રશ્નઃ ૬–૭ તે પુરુષ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ?

ઉત્તરઃ જે અનાદિ પુરુષ છે તે નિત્ય છે. જે કારણોવડે પ્રકટ થાય છે તે અનિત્ય છે. જે કારણરહિત છે તે નિત્ય છે; જે કાર-

ણવાળો છે તે અનિત્ય છે. જે નિત્ય છે તે કોઇ પણ ભાવથી અગ્રાહ્ય નથી અર્થાત્ સર્વ વસ્તુ તેના વડે સમજાય છે.– સર્વમાં તે પેઠેલો છે. જે ભાવવડે–સત્તાવડે સમજાય છે તે અવ્યક્ત અને અચિંત્ય છે. જે ચિન્ત્ય છે એટલે ભાવ ઉપરાંત બીજા ગુણધર્મવડે સમજાય છે તે વ્યક્ત છે. આ પ્રમાણે જે અવ્યક્ત એટલે માત્ર ભાવગ્રાહ્ય આત્મા છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. તે નિત્ય, વિભુ અને નિર્વિકારી છે. તેથી જૂદો તે વ્યક્ત છે. જે વ્યક્ત આત્મા છે તે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે એટલે ઐન્દ્રિયક છે; જે અવ્યક્ત છે તે માત્ર લિંગગ્રાહ્ય છે અને અનિન્દ્રિય છે.

પ્રશ્ન ૮–૯ પ્રકૃતિ એટલે શું ? વિકૃતિ એટલે શું ?

ઉત્તર—ભૂતપ્રકૃતિ આઠ પ્રકારની છે. પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, બુદ્ધિ, અને અવ્યક્ત એ આઠ ભૂત પ્રકૃતિ છે; અને સોળ વિકારો અથવા વિકૃતિ છે. તે સોળ વિકૃતિએ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન અને શબ્દાદિ પાંચ અર્થો છે. અવ્યક્તવિનાનાં તેવીસ તત્વો–એ ક્ષેત્ર છે; અવ્યક્ત તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે.

પ્રશ્ન ૧૦. પુરુષના અસ્તિત્વનાં શાં લિંગ અથવા ચિન્હો છે ?

ઉત્તર:—અવ્યક્તથી બુદ્ધિ પ્રકટે છે, બુદ્ધિવડે હું છું એ પ્રકારનું અભિમાન જાગે છે; અને અહંકારથી આકાશાદિ પંચભૂત પ્રકટ થાય છે; આ આઠ પ્રકૃતિનું ઉપાદાન અથવા ગ્રહણ કરનાર પુરુષ સર્વાંગ ઉત્પન્ન થયેલો મનાય છે, પ્રલયકાળે આ પુરુષ ઇષ્ટભાવોથી છૂટો પડે છે, અવ્યક્તમાંથી તે વ્યક્ત થાય છે, વ્યક્ત દશામાંથી તે અવ્યક્ત દશામાં જાય છે. રજસ્ અને તમસ્‌વડે આ વ્યક્ત અવ્યક્ત દશામાં તે ચક્રવત્ ભ્રમણ કરે છે. એટલે જન્મ મરણાદિ દેહાન્તરપરિણામ પામે છે; જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ વગેરે અવસ્થાન્તરપરિણામ પામે છે. જેઓ આ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિમાં આસક્ત છે અર્થાત્ અહંભાવવાળા છે તેમની ઉત્પત્તિ અને લય છે; જેઓ તેવા અહંભાવવાળા નથી, તેમને ઉત્પત્તિ નથી, તેમ લય પણ નથી. તેઓ મુક્ત છે. પ્રાણાપાનગતિ; ઉન્મેષનિમેષ, જીવન, મનની ગતિ, મનનું બીજી

ઇન્દ્રિયોમાં પેસવું, પ્રેરણા કરવી, ધારણા કરવી, દેશાંતર ગતિ સ્વપ્નમાં કરવી, તથા મરણનું ભાન કરવું, જમણી આંખે જોયેલી ચીજને ડાબી આંખે એકપણાથી જોવી, ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ દુઃખ, પ્રયત્ન, ચેતના, ધૃતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અહંકાર-વગેરે અવ્યક્ત આત્માને ઓળખવાનાં લિંગો છે. આ સર્વ જીવતા પુરુષમાં જણાય છે, મૃત શરીરમાં જણાતાં નથી. આથી તેને " આત્માનાં ચિન્હ " મહર્ષિઓ કહે છે.

પ્રશ્નઃ—૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫-૧૬-૧૭ આત્મજ્ઞો જ્યારે આત્માને નિષ્ક્રિય[૧૧], સ્વતંત્ર[૧૨], વશી[૧૩], સર્વવ્યાપક[૧૪], વિભુ[૧૫], ક્ષેત્રજ્ઞ[૧૬]. અને સાક્ષી[૧૭] એવો વર્ણવે છે, ત્યારે નિષ્ક્રિય પુરુષની ક્રિયા શી રીતે થાય છે? સ્વતંત્ર છે તો અનિષ્ટ યોનિમાં કેમ જન્મે છે? વશી છે તો દુઃખભાવથી કેમ દબાય છે? સર્વવ્યાપક છે તો સર્વ વેદનાઓનો ભોગ તેને કેમ થતો નથી? જો વિભુ છે તો પર્વત ભીંત વગેરેથી ઢંકાયેલા પદાર્થોને કેમ અનુભવી શકતો નથી? જો ક્ષેત્રજ્ઞ છે તો ક્ષેત્ર તેની પહેલાંનું છે કે કેમ? ક્ષેત્ર પ્રથમથી ન હોય તો તે ક્ષેત્રજ્ઞ શી રીતે કહેવાય? અને ક્ષેત્ર પ્રથમ હોય તો ક્ષેત્રજ્ઞ અનિત્ય જ કહેવાય. અને સાક્ષીરૂપ હોય તો તેનાં વિના અન્ય કર્તા નહિ હોવાથી તે કોનો સાક્ષી કહેવાય?

ઉત્તરઃ—મન પોતે અચેતન છે અને ક્રિયાવાળું છે; અને આત્મા ચેતન છે. જ્યારે ક્રિયાવાળા મનનો યોગ આત્માસાથે થાય છે ત્યારે આત્મા ક્રિયાવાળો થાય છે. ચેતન આત્માનું હોવાથી કર્તૃત્વ તેમાં આરોપાય છે. મન ક્રિયાવાળું એટલે ક્રિયાના આશ્રયવાળું છતાં ક્રિયાનું પ્રેરક નહિ હોવાથી કર્તા ગણાતું નથી.

આત્મા સ્વતંત્ર છે, કારણ કે સર્વ મનને સર્વયોનિમાં પ્રાણો-વડે તે બાંધે છે, તે અન્યથી પ્રેરાયેલો બંધાતો નથી.

તે વશી છે કારણ કે કર્મ સ્વેચ્છાથી કરી ફલ ભોગવે છે. સ્વેચ્છાથી મનને વશ વર્તાવે છે, અને સ્વેચ્છાથી કર્મત્યાગ કરે છે.

સર્વવ્યાપક છતાં તે તે ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય લેઈ તે તે વેદનાનો અનુભવ કરે છે. ઇન્દ્રિયો પ્રતિશરીરમાં જુદી છે. તેથી સર્વ વેદનાનો એકી વખતે અનુભવ કરતો નથી.

તે વિભુ આત્મા મનને સમાધિમાં લાવે છે તો પર્વતાદિથી ઢંકાયેલી વસ્તુને જોઇ શકે છે. વળી તે તે દેહના કર્મને અનુસાર ચાલતા મનના રૂપસાથે અનુબંધ કરવામાં આવે તો એક યોનિમાં જન્મ્યા છતાં અનન્ત યોનિના વૃત્તાન્તને જાણી શકે છે. આત્મા અનાદિ છે. તેમ ક્ષેત્ર પણ પરંપરાથી અનાદિ છે તેથી કોણુ પ્રથમ અને કોણુ પછી એ પ્રશ્ન યોગ્ય નથી.

જે જાણુનાર છે તે સાક્ષી છે; ન જાણુનાર સાક્ષી બને નહિ. સર્વ પ્રાણીઓની સર્વ વાતોને આત્મા જાણે છે માટે સાક્ષી છે.

પ્રશ્ન: ૧૮—જો પુરુષ નિર્વિકાર છે તો વેદનાજન્યવિશેષ અથવા વિકાર તેને શાથી થાય છે?

ઉત્તર:—જે એક કેવલ આત્મા છે, અને જે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી તેમાં વેદનાજન્ય વિકાર છે જ નહિ; પરંતુ જે સંયોગજ પુરુષ છે એટલે રાશિમય અભિમાની છે તેનામાં વેદનાજન્યવિશેષ થાય છે.

પ્રશ્ન: ૧૯—આર્ત અથવા રોગી પુરુષની ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યવેદનાપૈકી કોની ચિકિત્સા વૈદ્યે કરવી? ભવિષ્યવેદના દેખાતી નથી; અતીતવેદના પાછી આવતી નથી; અને વર્તમાન વેદનાને તો પુરુષના લક્ષણુનો વિચાર કરતાં સ્થાન નથી તેથી આ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે.

ઉત્તર:—ફરી તે જ માથાની પીડા આવી, ફરી તે જ તાવ આવ્યો, ફરી તે જ બળવાન ખાંસી થઇ, ફરી તે જ ઉલટી આવી—આવાં વચનોથી વ્યતીત વેદનાનું પાછું આગમન મનાય છે. આવી વેદનાને અતીત સમયનો ઉદ્દેશ કરી ભૂતવેદનાની ચિકિત્સા થાય છે. વળી જે જળવડે ખેતી પ્રથમ નાશ પામે તે જ જળ ફરી આવશે એમ માની જળને રોકવા પાળો બંધાય છે. તેમ રોગોના પૂર્વરૂપને જોઇ ભવિષ્યવેદનાની ચિકિત્સા થાય છે. જેવી રીતે સુખાકારી આચરણોથી પરંપરાગત દુઃખ અટકે છે, અને સુખની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમ સમ ધાતુઓ સામ્યને પ્રકટ કરે છે; વિષમ ધાતુઓ વૈષમ્યને પ્રકટ કરે છે. આ નિયમને લક્ષમાં રાખી નિષ્કપટ ભાવથી વૈદ્ય નૈષ્ઠિકી ચિકિત્સા કરે છે.

પ્રશ્નઃ ૨૦—વેદનાનું કારણ શું ?

ઉત્તરઃ—આત્માને ઉપાધિ લાગવો, તે જ દુઃખ અને દુઃખના આશ્રયનું કારણ છે. સર્વ ઉપાધિનો ત્યાગ થાય તો સર્વ દુઃખનો નાશ થાય. જેમ રેશમનો કીડો પોતાની જાતે તંતુઓ ઉત્પન્ન કરી પોતાના વધના કારણને ઉભું કરે છે તેવી રીતે અજ્ઞાની પુરૂષ વિષયોમાં તૃષ્ણાને વધારે છે, અને દુઃખી થાય છે. જેઓ આગનના સરખા વિષયોને જાણી તેથી અળગા રહે છે તેઓ સંસર્ગના અનારંભને લીધે દુઃખને ભોગવતા નથી.

દુઃખના હેતુઓ, બુદ્ધિભ્રંશ, ધૈર્યભ્રંશ, સ્મૃતિભ્રંશ, કાલ અને કર્મની વિષમતા, અને અયોગ્ય વસ્તુઓનું સેવન કરવું, એટલા છે. નિત્યમાં અનિત્યભાવ બાંધવો, હિતમાં અહિતબુદ્ધિ બાંધવી, અને અનિત્ય તથા અહિતમાં નિત્ય તથા હિતબુદ્ધિ બાંધવી એનું નામ બુદ્ધિભ્રંશ છે. સમતા એ બુદ્ધિનું શુદ્ધ લક્ષણ છે; વિપર્યય એ બુદ્ધિનો ભ્રંશ છે. વિષયમાં દોડતું ચિત્ત ન રોકી શકવું એનું નામ ધૃતિભ્રંશ છે. નિયમમાં રહેવું એનું નામ ધૃતિ; નિયમબ્હાર જવું એ ધૃતિનો લોપ છે; રજસ્ અને મોહને લેઇ તત્વજ્ઞાનમાંથી ભ્રષ્ટ થવું એ સ્મૃતિભ્રંશ છે. સ્મૃતિ એ તત્ત્વમાં સ્થિતિ છે. આ બુદ્ધિ, ધૃતિ અને સ્મૃતિના ભ્રંશથી જે અશુભ કર્મ થાય તેનું નામ પ્રજ્ઞાપરાધ છે અને તે સર્વ દોષોને બહેકાવે છે. •

ઉપસ્થિત નહી થયેલાં મળમૂત્રને જોરથી હઠપૂર્વક દૂર કરવા, ઉપસ્થિત થયેલા વેગોને રોકવા; સાહસમાં પ્રવૃત્ત થવું; અતિ મૈથુન કરવું, સમયસર કાર્ય ન કરવું, નિરર્થક કામ કરવું, વિનય અને સદાચારનો ત્યાગ કરવો, પૂજ્યોનો અનાદર કરવો, અહિત પદાર્થોને જાણ્યા છતાં સેવન કરવું, ઉન્માદના હેતુઓનું સેવન કરવું, ખરાબ-દેશમાં તથા ખરાબ સમયમાં હરવું ફરવું, દુષ્ટોસાથે મૈત્રી કરવી, ઈર્ષ્યા, માન, મદ, ક્રોધ વગેરે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલ કર્મ, દૈહિક ક્લેશ આપનાર કર્મ, રજોગુણ અને તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મ,—આ સર્વ પ્રજ્ઞાપરાધજન્ય વ્યાધિનાં કારણો છે.

પ્રશ્નઃ ૨૧. વેદનાનું અધિષ્ઠાન શું ?

ઉત્તરઃ—કેશ, રૂવાં, નખનો અગ્રભાગ, અન્ન, મળ, દ્રવ, તથા ગુણવિનાનો ઇન્દ્રિય તથા મનયુક્ત દેહ, વેદનાનું અધિષ્ઠાન છે.

પ્રશ્નઃ ૨૨. કેઇ રીતે સર્વ વેદના આત્યંતિક નિવૃત્ત થાય ?

ઉત્તરઃ—સુખનું કારણ કેવલ સમયોગ છે. મિથ્યાયોગ, અતિયોગ અને હીનયોગ વેદનાનાં કારણો છે. ઇન્દ્રિયો તથા અર્થ, સુખદુઃખનાં કારણો નથી. પરંતુ આ ચાર પ્રકારનો યોગ સુખદુઃખનું કારણ છે. વળી આત્મા, મન બુદ્ધિ અને ઇંદ્રિયમાં કર્મવિના સુખદુઃખ થતાં નથી. આ શી રીતે થાય છે તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છેઃ—વિષયસાથે ઇંદ્રિયસ્પર્શ અને માનસ સ્પર્શ થાય છે. તે સુખદુઃખાદિ વેદનાનો પ્રવર્તક છે, સુખદુઃખની વેદના જાગ્યા પછી સુખની તૃષ્ણા અને દુઃખત્યાગનો વેગ જાગે છે. અને તે તૃષ્ણા સુખદુઃખનું પુનઃ કારણ બને છે. તે તૃષ્ણાવડે વેદનાનાં આશ્રયભૂત ભાવોને પુરુષ પકડે છે એટલે તેનું ઉપાદાન કરે છે. આ ઉપાદાનવડે માનસસ્પર્શ થાય છે. જેઓ વિષયોનું ઉપાદાન કરતા નથી, તેને સ્પર્શ નથી, અને તેમને સુખદુઃખનો ઉદય નથી.

પ્રશ્નઃ ૨૩—સર્વ સંયોગથી રહિત, સર્વવિત્ સંન્યાસી અને પ્રશાન્ત પુરુષ કયાં લક્ષણોથી ઓળખા શકાય?

ઉત્તરઃ—યોગમાં અને મોક્ષમાં સર્વ વેદનાઓનો અભાવ થાય છે. યોગ મોક્ષને પ્રવર્તાવે છે, અને મોક્ષ દુઃખની નિઃશેષ નિવૃત્તિ કરે છે. આત્મા, મન, ઇંદ્રિયો અને અર્થાનો સંબંધ થતાં સુખ દુઃખ પ્રકટ થાય છે. જ્યારે આત્મામાં જ મન સ્થિર થાય છે ત્યારે પ્રવૃત્તિના અનારંભને લીધે સુખ અને દુઃખ બન્ને નિવૃત્ત થાય છે, અને વશિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સશરીર પુરુષને આવું વશિત્વ ઉત્પન્ન થવું તેને ઋષિઓ યોગ કહે છે. આ યોગવડે નીચેના આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય મળે છે. ચિત્તનો ઇચ્છામાં આવે તે વિષયમાં આવેશ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે; અર્થાનું સર્વાંશ જ્ઞાન મેળવી શકાય છે; સ્વચ્છંદ ક્રિયા કરી શકાય છે; દિવ્ય દૃષ્ટિ, દિવ્ય શ્રવણ; દિવ્ય સ્મૃતિ, દિવ્ય કાન્તિ, અને સ્વેચ્છાથી અદૃષ્ટ થવાનું બલ મળે છે. રજોગુણ ને તમોગુણનો અભાવ થવાથી અને બલવાન્ પ્રતિબંધક કર્મનો નાશ થવાથી, અને ભાવિકર્મના સંયોગનો ઉચ્છેદ થવાથી ફરીથી ઉદય ન થવાની સ્થિતિ અર્થાત્ મોક્ષ ઉદય થાય છે.

સજ્જનોની સેવા, દુર્જનોનો ત્યાગ, વ્રતચર્યા, ઉપવાસ, નિયમોનું પાલન, ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, વિજ્ઞાન, એકાન્તવાસમાં પ્રીતિ, વિષયોમાં વૈરાગ્ય, મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉદ્યોગ, અત્યંત ધૈર્ય, નવાં કર્મોનો અનારંભ, કૃતકર્મોનો નાશ, ભાવિકર્મના લેપથી રહિત થવું, અહંકારરહિત થવું, સંયોગથી ડરવું, મન અને બુદ્ધિનું સમાધિસ્થ થવું, અર્થના તત્ત્વનું પરીક્ષણ કરવું,—આ ઉપાયોવડે કરીને તત્ત્વની સ્મૃતિ જાગે છે, અને તેવડે સંસારના દુઃખથી છૂટાય છે.

આ તત્ત્વસ્મૃતિ નીચેના આઠ ઉપાયોવડે ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧) નિમિત્તોના રૂપનું ગ્રહણ કરવાથી; (૨) સાદૃશ્ય ભાવથી; (૩) વિસદૃશ ભાવ ઉભો કરવાથી; (૪) સત્વમાં મનને જોડી રાખવાથી; (૫) અભ્યાસથી; (૬) જ્ઞાનયોગથી; (૭) વારંવાર શ્રવણ કરવાથી;(૮) પૂર્વે સાંભળેલા, જોયેલા, તથા અનુભવેલા નિશ્ચયોને સ્મરણમાં લાવવાથી સ્મૃતિલંભ થાય છેઃ

જેઓ વસ્તુસ્મૃતિવાળા છે તેઓનો મોક્ષ છે, જેઓ તત્ત્વસ્મૃતિવિનાના છે તેઓ પુનર્જન્મને પામે છે. યોગિઓએ આને યોગનો માર્ગ કહ્યો છે, અને સાંખ્યવેત્તાઓએ આને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. સઘળું કાર્ય દુઃખમય છે, અનિત્ય છે, અને તે મારૂં રૂપ નથી; જેને કાર્ય છે તે આત્મા નથી—આવી સત્યબુદ્ધિ—અહં મમત્વભાવવિનાની-જેને ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાની પુરુષ સર્વથી છુટે છે. આ અંતિમ ત્યાગવડે સર્વ વેદનાઓ સમૂલ નાશ પામે છે, અને જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનવડે તે અશેષ નિવૃત્તિને મેળવે છે. આવું પદ પ્રાપ્ત થયા પછી પુરુષ બ્રહ્મભૂત થવાથી તે ભૂતાત્મારૂપે જણાતો નથી, કારણ કે સર્વ ભાવથી મુક્ત થયેલા તે પુરુષનું ચિન્હ રહેતું નથી. બ્રહ્મભૂત પુરુષોની ગતિ બ્રહ્મ હોવાથી, અને બ્રહ્મઅક્ષર તથા અલિંગ હોવાથી બ્રહ્મવિદ્ તેને ઓળખે છે, અને અજ્ઞાની તેને ઓળખી શકતા નથી.

ચરકસંહિતાના આ સારગ્રાહી અવતરણથી સમજાય છે કે બૌદ્ધસમયમાં જે મૂલ સાંખ્યદર્શન હતું તેમાં પાછળના સાંખ્યદર્શન કરતાં નીચેના મહત્વના ભેદ હતાઃ—

(૧) પુરુષ એ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિથી રહિત એવું પચ્ચીસમું તત્ત્વ નથી પરંતુ અવ્યક્તનો એક પ્રકાર છે.

(૨) ચોવીસ તત્ત્વોમાં તન્માત્રાની ગણના નથી.

(૩) અવ્યક્તના એક સચેતન પુરુષરૂપ તત્ત્વના સ્પર્શથી બીજાં તત્ત્વો અથવા ધાતુઓનો રાશિ-ભૂતાત્મા-પ્રકટ થાય છે.

(૪) રજસ્ અને તમસ-એ બે ચિત્તના અશુભ ધર્મો છે, અને સત્વ એ શુભ ધર્મ છે, પરંતુ તે ત્રણ વિશ્વના કારણદ્રવ્યરૂપ જણાતા નથી.

(૫) મુક્ત ભૂતાત્માની બ્રહ્મભૂત સ્થિતિ કાં તો નિર્વાણ અથવા અલિંગી સ્થિતિ છે; જેમાં ચેતના જેવું છે એમ કહી શકાતું નથી.

(૬) ઇંદ્રિયો ભૌતિક છે, અને પાછળથી જેમ વૈકારિક અભિમાનના પરિણામરૂપે વર્ણવી છે તેવી નથી.

(૭) અવ્યક્તની એક દશા જે શુદ્ધ પુરુષરૂપ છે તે પ્રેરક છે.

આ ઉપરાંત બૌધ ધર્મની ભવચક્રની સાંકળની સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા અને ઉપાદાન,-એ ચાર કડીઓ, વેદના શી રીતે ઉત્પન્ન થાય અને નિવૃત્ત થાય તે પ્રશ્નના નિર્ણયમાં ગુંથેલી છે. તે કાં તો બૌદ્ધ-ધર્મની સ્વતંત્ર ભાવના હો કે પ્રાચીન સાંખ્યની છાયા હો.

(૩) સાંખ્ય તથા યોગ-દર્શન.

શ્રૌતસમયમાં બાદ્ધકાલમાં અને ભારતસમયમાં સાંખ્યદર્શનનાં રૂપ કેવાં હતાં તે આપણે વિચારી ગયા. હવે આ પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિચારોએ કેવું વિશિષ્ટ રૂપ પકડયું, અને ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા (ઈ. સ. ૧૦૦) થી માંડી વિજ્ઞાન-ભિક્ષુ (ઈ. સ. ૧૬૦૦) ના સાંખ્યપ્રવચનભાષ્યપર્યંતમાં કેવી રીતે તે વિચારોએ સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર-પદ્ધતિનું રૂપ પકડયું તે અવલોકી જઇએ.

તત્ત્વવિદ્યાનાં ત્રણ પ્રમેયો-જીવ, જગત્ અને ઇશ્વર, તે ઉપર વિલક્ષણ પ્રકાશ નાંખનાર સાંખ્યશાસ્ત્ર અને તેને સાધ્ય કોટિમાં લાવવાના ઉપાયોનું વર્ણન કરનાર યોગશાસ્ત્ર હિંદુઓના તત્ત્વજ્ઞાનનો અખૂટ ભંડાર છે. લોકોક્તિ જણાવે છે કે 'સાંખ્યજેવું જ્ઞાન નથી, અને યોગજેવું બલ નથી. ત્યારે સાંખ્યજ્ઞાન શું ?

સંસારનો અનુભવ કરનાર જીવ તેનું પારિભાષિક નામ સાંખ્ય-શાસ્ત્રમાં પુરુષ છે, અને સંસારના એટલે અનુભવમાં આવતા જગ-તના મૂલ કારણનું પારિભાષિક નામ તે શાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન છે. આ બે તત્ત્વો અત્યંત પૃથક્ છે, એવું જે સ્પષ્ટ ભાન ઉત્પન્ન થવું તેને વિવેકજ્ઞાન કહે છે. આ વિવેકજ્ઞાનથી આવળું

જ્ઞાન તેનું નામ અવિદ્યા છે. વિકારિ પ્રકૃતિ અને તેના ગુણધર્મો પુરુષમાં વસ્તુતઃ નથી, પુરુષ કેવળ ચિતિરૂપ છે અને નિર્વિકાર છે આનો સ્પષ્ટ અનુભવ જગાડવાથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે, અને અવિદ્યાનો નાશ થતાં તેના પરિવારરૂપ ક્લેશો અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ (મરણભય) નિવૃત્ત થતાં ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોનો અવાધ આવે છે, અને પુરુષ મુક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે હેય એટલે ત્યજવા યોગ્ય ભાવિદુઃખ; તેનું કારણ અવિદ્યા, ભાવિદુઃખનો ત્યાગ અથવા આત્યંતિક લય, અને તેનો ઉપાય વિવેકજ્ઞાનઃ આ ચાર મુદ્દાનું પ્રતિપાદન કરવું એ સાંખ્યશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. જેમ રોગ, રોગહેતુ, આરોગ્ય અને ભૈષજ્ય એ દેહને લગતા આયુર્વેદ અથવા વૈદકશાસ્ત્રનાં પ્રયોજનો છે, તેવાં મનુષ્યના મન અથવા સત્વનો અવિદ્યાદોષ, તેનો ઉદય શાથી થાય છે, તે અને તેની પરંપરામાં ઉત્પન્ન થનારૂં ભવદુઃખ અને તે શી રીતે શમે—આ ચાર મુદ્દા સાંખ્યદર્શન ચર્ચે છે.

દૃશ્યમાં આત્મ-બુદ્ધિ બાંધવાના મૂલદોષને અવિદ્યા કહે છે. આ અવિદ્યાવડે કર્તૃત્વાદિ મર્યાદાવાળું અભિમાન જાગે છે, તેવડે રાગ અને દ્વેષ થાય છે; તેથી ઇષ્ટ પદાર્થોને મેળવવા અને અનિષ્ટનો નાશ અથવા ત્યાગ કરવા મનુષ્ય પ્રવૃત્ત થાય છે; મનુષ્યની આ પ્રવૃત્તિ ધર્મ અને અધર્મને અર્થવાં પુણ્ય અને પાપને પ્રકટ કરે છે; તે શુભાશુભ કર્મવડે જન્મ, આયુષ્ અને ભોગરૂપ વિપાકો થાય છે, અને આ પ્રમાણે એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં, બીજામાંથી ત્રીજામાં,—એમ ઘટિયંત્રવત્ સંસારી પુરુષનું ભ્રમણ થાય છે. જો પુરુષ કેવળ ચૈતન્યરૂપે સ્વપ્રતિષ્ઠિત અને પ્રકૃતિ પોતાના વિકારોવાળી પુરુષની સાથેના અવિદ્યામય સંબંધથી નિખૂટી પડે તો અવિદ્યારૂપ મૂળનો ઉચ્છેદ થવાથી ભવચક્ર અટકે. ત્યારે એવાં કયાં તત્ત્વો છે કે જેમાં આત્મબુદ્ધિ બાંધવારૂપ અવિદ્યાવડે પુરુષ બદ્ધ થાય છે, અને જેમાં અનાત્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી તેનાથી પૃથક્ પડી પુરુષ મુક્ત થાય છે તેનો વિચાર કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે.

આ તત્ત્વો કેટલાંક પ્રકૃતિરૂપ એટલે કારણરૂપ છે, કેટલાંક પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપ છે એટલે કારણરૂપ છે અને તે સાથે કાર્યરૂપ પણ છે; કેટલાંક કેવળ વિકૃતિરૂપ છે એટલે કાર્યરૂપ છે અને એક પુરુષ જ એવું તત્ત્વ છે કે જે પ્રકૃતિ પણ નથી, તેમ વિકૃતિ પણ

નથી. આ પુરુષરૂપ કાર્યકારણથી પરતત્ત્વનો કાર્યકારણાત્મક જગત્થી પૃથક્ અનુભવ કરવામાં સાંખ્યાચાર્યો ચોવીસ તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરે છે.

તેમાં આદિકારણ મૂલ પ્રકૃતિતત્ત્વ સ્વયંભૂ છે. સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાએ સઘળા વિકારોના ઉપાદાન કારણરૂપે તે રહે છે, અને તે સર્વોત્તમ કૃતિ અથવા પરિણામને પ્રકટ કરી, પુરુષના ભોગ અને મોક્ષ એ પુરુષાર્થને સાધે છે, માટે તેને **પ્રકૃતિ** એવું નામ આપવામાં આવે છે. તેનાં બીજાં નામ શક્તિ, અજા, પ્રધાન, અવ્યક્ત, તમસ, માયા, અવિદ્યા વગેરે છે. સર્વ બલ તેમાં સમાયલાં છે તેથી તે શક્તિ કહેવાય છે; તે કોઈમાંથી જન્મેલી નથી તેથી અજા કહેવાય છે; સઘળું જગત્ તેમાં અંતર્ગત્ એટલે સમાઇ રહેલું છે તેથી પ્રધાન કહેવાય છે; વળી પુરુષ જે પ્રભુસ્થાને છે તેની મંત્રશક્તિ આમાં રહેલી હોવાથી તે પ્રધાન કહેવાય છે; સામાન્યજનોને તે સ્પષ્ટ થતી નથી તેથી અવ્યક્ત કહેવાય છે, અંધારાજેવી અને સર્વનું આવરણ કરનારી હોવાથી તે તમસ્ કહેવાય છે; સર્વનું માપ કાઢે છે, તથા સર્વને ભ્રમમાં નાંખે છે તેથી તે માયા કહેવાય છે. પુરુષને પોતામય બનાવી સંસારભ્રમમાં નાખી મુકે છે તેથી અવિદ્યા કહેવાય છે.

આ આદિકારણ સત્વ, રજસ્ અને તમસ્—આ ત્રણ દ્રવ્યોની સામ્યાવસ્થાવાળી સ્થિતિ છે. જેમ એક વસ્ત્ર સર્વ બાજુથી સરખું ખેંચાયેલું તંગ અવસ્થામાં સમ રહે છે, તેમ આ ત્રણ દ્રવ્યો એકતંત્ર થઇ સામ્યભાવ પ્રકટ કરે છે, ત્યારે તે પ્રકૃતિ એ નામથી ઓળખાય છે. સારાંશ પ્રકૃતિ એ સત્વ, રજસ્ અને તમસ્‌ની અમુક પ્રકારની સામ્ય અવસ્થા છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં ગુણ શબ્દ ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે. (૧) દોરી અથવા સૂત્ર, (૨) ધર્મ, (૩) મુખ્ય નહિ તેવું. પુરુષને બંધનમાં લાવી મૂકે છે એટલે પાશરૂપે વર્તે છે તેથી સત્વાદિ ગુણ કહેવાય છે. વળી સુખ દુઃખ, મોહ વગેરે ધર્મોને પ્રકટ કરે છે માટે સત્વાદિ ગુણ કહેવાય છે, અને પુરુષના અર્થે તેમનું અસ્તિત્વ છે એટલે કે તેઓ પરાર્થે છે, સ્વાર્થે નથી, તેથી સત્વાદિ ગૌણ એટલે પુરુષથી બીજી પંક્તિના અમુખ્ય ગણાય છે.

વિજ્ઞાનભિક્ષુના અભિપ્રાયપ્રમાણે (અને સાંખ્યાચાર્યોમાં વિજ્ઞાનભિક્ષુજેવા સ્વતંત્ર સૂક્ષ્મ વિચારક બીજા ભાગ્યે જ મળી આવે છે) સત્વાદિ જે ગુણ શબ્દથી ઓળખાય છે, તે કેવળ ધર્મ નથી, પરંતુ ધર્મી અથવા દ્રવ્ય છે. પુરુષઉપર કેવા પ્રકારની દ્રવ્ય અસર કરે છે તે પ્રકારઉપરથી સાંખ્યાચાર્યોએ તે તે દ્રવ્યને ગુણ-પ્રધાન નામ આપ્યાં છે, સત્ એટલે હોવાપણું, અથવા શુભભાવ પુરુષને પ્રતીત કરાવે તે દ્રવ્ય ઉત્તમ અથવા ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી **સત્ત્વ** એવા નામવાળું ગણવામાં આવે છે; પુરુષને રાગવડે રંગે તે મધ્યમ દ્રવ્યને **રજસ્** ગણવામાં આવે છે; અને પુરુષને અંધારામાં લાવી મૂકે તે **તમસ્** અથવા અધમ દ્રવ્ય ગણાય છે. પ્રત્યેક પુરુષને અ-થવા અભિમાનીને આ બાહ્ય દ્રવ્ય અનંતભાવે અનુભવાય છે તેથી સત્વાદિ દ્રવ્ય અનંત વ્યક્તિ અથવા અણુઓનો સમુદાય કહેવાય છે. આ અનંત પરમાણુઓ અથવા વ્યક્તિઓના સમૂહરૂપ દ્રવ્ય ત્રણ પ્રધાનધર્મને લેઈ ત્રણ પ્રકારનું—સત્વ, રજસ, તમસ્ એમ કહેવાય છે. જ્યારે આ ત્રણ ભાવો સામ્ય અવસ્થામાં હોય ત્યારે પ્રકૃતિતત્ત્વ, જ્યારે તે વૈષમ્યને પામે ત્યારે વિકૃતિતત્ત્વ બને. આ દ્રવ્ય ધર્મવિનાનું કદી હોતું નથી તેથી ન્યાય વૈશેષિકમતના પરમાણુઓકરતાં જૂદા પ્રકારનું છે. તે સમરસ બની વિભુ થાય; વિષમતાને પામી અણુપરિમાણવાળું થાય અથવા મધ્યમ પરિમાણવાળું પણ થાય. સુખ દુઃખ અને મોહવાળા પદાર્થો અનુભવાય છે તેથી તે ધર્મવાળું મૂલ કારણ હોવું જોઈએ. પુરુષને તે પ્રકારનો અનુ-ભવ થાય છે, અને તેથી ચિત્તના સત્વાદિ પ્રકારો છે, બાહ્ય અર્થના તે ધર્મો નથીઃ—એવી શંકાને સ્થાન નથી, કારણ કે સાંખ્યદર્શ-નમાં ચિત્ત અને અર્થ આદિકારણ દ્રવ્યના જ પરિણામો છે, અને પૃથક્ પદાર્થો નથી.

અસંખ્ય વ્યક્તિવાળાં સત્વાદિ દ્રવ્યો જ્યારે સામ્યભાવમાં આવે ત્યારે પ્રકૃતિ કહેવાય. આ પ્રકૃતિ જો કે અનંત ભેદો અથવા વ્યક્તિઓથી ભરપૂર છે તોપણ કારણદ્રવ્યત્વને લીધે અપરિચ્છિન્ન એટલે અમર્યાદિત કહેવાય છે. અનંત પુરુષો અથવા ભોક્તાઓના સંબંધમાં આવતા છતાં, તથા અનેક સર્ગોમાં પરિણામો થવા છતાં તે કારણદ્રવ્ય પોતાની મૂળ શક્તિસહિત એકંદર ન્યૂનાધિક થતું નથી તેથી એક કહેવાય છે, અને નિશ્ચય, અભિમાન વગેરે ક્રિયાનો તેમાં ઉદય નથી તેથી તે અક્રિય કહેવાય છે.

આ પ્રકૃતિમાંથી, જેમ દુધમાંથી પ્રથમ તર ગરમી લાગવાથી નીકળે તેમ, વૈષમ્ય થતાં જે પ્રથમ તત્ત્વ જાગે છે તેનું નામ બુદ્ધિ અથવા મહત્ છે. સાંખ્યના શ્રૌતસમયના રૂપમાં તેમાં ચૈતન્યધર્મ છે તે જણાવવા “મહાન્ આત્મા” એવા શબ્દથી આ તત્ત્વનો વ્યવહાર થયો છે. ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય વગેરે સર્વોત્તમ ગુણો તેમાં સમાયેલા હોવાથી આ દ્રવ્યને મહત્-મોટું-એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. સાંખ્યાચાર્યો નિત્યસિદ્ધ ઈશ્વર નથી માનતા, પરંતુ વ્યવસ્થાપક ઈશ્વરનું રૂપ માને છે, અને તે સર્ગારંભે પ્રકટ થાય છે. આ ઈશ્વરનો ઉપાધિ તે આ મહત્ તત્ત્વ છે. તેમાંથી ગુણમૂર્તિઓ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર ઊભી થાય છે. પરંતુ સમગ્ર ઐશ્વર્યનું અધિષ્ઠાન આ મહત્ તત્ત્વ છે એ લક્ષ્યબહાર જતું જોઈએ નહિ. આ મહત્ જે સ્વતઃ શુદ્ધ સત્વરૂપ છે, તેમાં રજસ અને તમસનાં અંશોવડે વિકૃતિ થાય ત્યારે તે વ્યષ્ટિ જીવ અથવા પુરુષનો ઉપાધિ બને છે. જેમ સ્વચ્છ સુવર્ણ ધાતુમાં તાંબુ મિશ્ર થવાથી સુવર્ણ ઉતરતી પંક્તિનું થાય છે તેમ આ મહત્ મલિન સત્વ બની પુરુષની બુદ્ધિ નામની પ્રથમ ઉપાધિ બને છે. તેમાં અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય, રજસ તમસ અંશના મિશ્રણથી પ્રવેશ પામે છે.

આ શુદ્ધસત્વ અથવા મલિન સત્વવાળા મહત્ તત્ત્વનો સ્વભાવ, નિર્ણય કરવાનો—અધ્યવસાય કરવાનો—હોય છે. એટલે જે જે પદાર્થના સંબંધમાં તે આવે તે તે પદાર્થને યથાર્થ રૂપમાં પુરુષને તે દર્શાવે છે.

આ મહત્‌ના એકદેશમાં હુંપણાનું પ્રથમ ભાન જાગે છે. આ મર્યાદિત ભાન અથવા અભિમાનવાળા દ્રવ્યને સાંખ્યદર્શનમાં અહંકાર કહે છે. જ્યારે મહત્ બીજસ્થાને છે ત્યારે અહંકાર અંકુરસ્થાને છે; અને પ્રકૃતિ મૂલક્ષેત્ર છે.

આ અહંકાર દ્રવ્યની ત્રણ શાખા થાય છે: એક શાખા જેમાં સત્વગુણનો પ્રભાવ હોય છે તેનું નામ વૈકારિક; બીજી શાખા જેમાં રજોગુણનો પ્રભાવ હોય છે તેનું નામ તૈજસ; અને ત્રીજી શાખા જેમાં તમોગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે તેનું નામ ભૂતાદિ. આથી ભવિષ્યના પ્રત્યેક વિકારમાં અહંકારદ્રવ્યનો સદ્ભાવ હોવાથી વિશ્વમાત્ર ચૈતન્યથી ભરપૂર છે; પ્રત્યેક અણુમાં અહંકારદ્રવ્ય પ્રકટ અથવા અપ્રકટ રૂપમાં વિદ્યમાન હોય છે.

વૈકારિક અહંકારદ્રવ્યમાંથી દશ ઇંદ્રિયોની ઉપકારક દેવતાઓ; તૈજસમાંથી જ્ઞાન અને કર્મ ઇન્દ્રિયોનું સહાયક મન તથા છૂટી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે; અને ભૂતાદિમાંથી પાંચ શબ્દાદિ તન્માત્રાઓ પ્રકટ થાય છે.

મહત્, અહંકાર અને પંચતન્માત્રાઓ પોતે નવાં કાર્યોને પ્રકટ કરે છે, અને પોતે અન્યના કાર્યરૂપ છે તેથી પ્રકૃતિ—વિકૃતિરૂપ ગણાય છે.

પંચ તન્માત્રાઓ ક્રમશઃ પંચ મહાભૂતને ઉત્પન્ન કરે છે. ભૂતાદિ અહંકાર પ્રથમ શબ્દતન્માત્રાને જન્મ આપે છે; અને તેમાંથી એક શબ્દધર્મવાળું આકાશ પ્રકટે છે; આકાશદ્રવ્યના ભીતરમાં રહેલા ભૂતાદિના બલથી સ્પર્શતન્માત્રા જાગે છે; અને તેમાંથી બે ગુણવાળો વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે; વાયુના અંતર્ગત ભૂતાદિ અહંકારની પુનઃવિકૃતિથી રૂપતન્માત્રા જાગે છે, અને તેમાંથી ત્રણ ગુણવાળું તેજસ્ ઉત્પન્ન થાય છે; તેજસ્ના અંતર્ગત ભૂતાદિ અહંકારના અધિક ક્ષોભથી રસતન્માત્રા જાગે છે અને તેમાંથી ચાર ગુણવાળું જલતત્ત્વ પ્રકટે છે; જલના અંતર્ગત ભૂતાદિના પુનઃક્ષોભથી ગંધતન્માત્રા જાગે છે, અને તેમાંથી પાંચ ગુણવાળી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે ભૂતાદિ અહંકાર તન્માત્રાદ્વારા પંચભૂતને ઉત્પન્ન કરે છે.

અગીઆર ઇંદ્રિયો અને પંચભૂત એ નવાં તત્ત્વને પ્રકટ કરતાં નથી તેથી પ્રકૃતિરૂપ નથી, પરંતુ કેવળ વિકૃતિરૂપ છે.

પ્રકૃતિ, મહત્, એકાદશ ઇંદ્રિયો, પંચતન્માત્રા, અને પંચભૂત મળી, ચોવીસ તત્ત્વોમાં પ્રકૃતિ અનાદિ છે, અને મહદાદિ ત્રેવિસ તત્ત્વો આદિ છે. આ ત્રેવિસ તત્ત્વોમાં મહત્, અહંકાર, અને મન—એ ત્રણ અંતઃકરણ છે; અને દશ ઇંદ્રિયો બહિઃકરણ છે. પંચભૂત બાદ કરી, અને અહંકારને મહત્‌માં અંતર્ગત કરી, ત્રેવિસમાંથી છ તત્ત્વો કમી કરી, સત્તર તત્ત્વો પુરુષની અભિવ્યક્તિ કરાવનાર હોવાથી લિંગ શરીર કહેવાય છે.

સાંખ્યદર્શનમાં પ્રાણને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માન્યું નથી પણ તેનો બુદ્ધિમાં સમાસ કર્યો છે.

સત્તર તત્ત્વોની રચનાવાળું લિંગશરીર સર્ગના આદિમાં ઉત્પન્ન થઇ પ્રત્યેક પુરુષની સ્વત્વોપાધિ બને છે, અને તે પ્રાકૃત પ્રલયપર્યંત ટકે છે, અને મોક્ષ થાય તો મૂલકારણમાં શમે છે.

જેમ ભીંત અથવા કેન્વાસવિના ચિત્ર આલેખી શકાતું નથી, તેમ સૂક્ષ્મ પંચભૂતની પીઠ અથવા ભિંતવિના લિંગ શરીર વ્યાપાર કરી શકતું નથી, તથા લોકલોકાન્તરમાં જન્માદિ પરિણામોને પ્રકટ કરી શકતું નથી.

આ આદિ વ્યવપસ્થાપક ઈશ્વર અથવા સ્વયંભૂના આંતર ઉપાધિતરીકે સત્તર તત્ત્વોના સારભૂત લિંગશરીર મુખ્ય એક અભિમાનીના વિષયરૂપ પ્રકટ થાય છે, અને તે શરીરના અંશભૂત તત્વોમાંથી વ્યષ્ટિજીવોનાં ઉપાધિભૂત વ્યષ્ટિરૂપ લિંગ શરીરો છૂટાં પડે છે. જેમ પિતાના સ્થૂલ શરીરમાંથી માતાના ગર્ભદ્વારના વિપાકવડે પુત્રનું સ્થૂલ શરીર પૃથક્ વ્યવહાર કરતું જન્મે છે, તેમ વ્યષ્ટિલિંગ શરીર પણ પિતામહના લિંગશરીરના અંશભૂત પ્રકટ થઇ તે તે શરીરીને પ્રાપ્ત થાય છે.

મહત્ તત્ત્વના દશમા ભાગમાં અહંકારદ્રવ્ય, અહંકારના દશમા ભાગમાં આકાશ, આકાશ તત્ત્વના દશમા ભાગમાં વાયુ, વાયુના દશમા ભાગમાં તેજ, તેજના દશમા ભાગમાં જલ, જલના દશમા ભાગમાં પૃથિવી રહે છે. આ પ્રમાણે અનંત મર્યાદાવાળા પ્રકૃતિપ્રદેશના અંતરાલમાં આવરણોના પટપટાંતરમાં પૃથિવી તત્ત્વરૂપ બીજમાં, પ્રાચીનતત્ત્વોનાં સર્વ અંશો ગુપ્ત થઇ સ્થૂલ શરીરનું ઉપાદાનકારણ ઘડાય છે, અને તે અંડાકાર પરિણામ પામે છે, અને તેની આગળ પાછળ દશગુણ પૃથિવી તત્ત્વનું આવરણ વિદ્યમાન રહે છે. આમાં ચતુર્દશ ભુવનવાળું સ્વયંભૂનું સ્થૂલ શરીર સંકલ્પબલથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે શરીરના ધારણ કરવાવડે, સ્વયંભૂ નારાયણ શબ્દથી વ્યવહરાય છે, કારણ કે તેમાં ભાવિ નરો અથવા જીવોના સારભૂત દવનું પરમ ગંતવ્ય અથવા પ્રાપ્તવ્યપદ-અયન સમાયેલું છે. તેના વિરાટ્ શરીરના અંશોમાંથી આપણ સર્વ સ્થૂલ શરીરાભિમાનીનાં શરીરો ગુણકર્માનુસાર ઉત્પન્ન થાય છે.

આ સૃષ્ટિક્રમમાં જે જે દ્રવ્ય વિકારપામી તત્ત્વાન્તરપરિણામ પામે છે અને તેમાંથી અવસ્થાન્તરપરિણામ થાય છે, તે તે દ્રવ્ય પોતાના ઉપરના કારણદ્રવ્યમાંથી વિકૃતઅંશની ખોટ પુરી કરતું જાય છે. એટલે સૃષ્ટિનો સર્વાંશ વિકાસ થાય ત્યારે પણ તે તે પ્રકૃતિ-વિકૃતિરૂપ તત્ત્વો પોતાના મૂલ બલથી ભરપૂર રહે છે, અને પ્રત્યેક વિકૃતિ પોતાની પ્રકૃતિના આવરણમાંથી પરિણામ બલ મેળવતી જાય

છે. આથી સંહારક્રમ શરુ થાય ત્યારે તે તે પરિણામો અને વિકારો પોતપોતાની નિયત પ્રકૃતિના આવરણમાં શમી પછી લીન થતા જાય છે. સ્થિતિસમયે પણ પરિણામો અથવા વિકારો સૃષ્ટિના પ્રકૃત આવરણમાંથી યોગ્ય બલ મેળવતા રહે છે. આ પ્રકારે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને સંહાર પિંડના તેમ બ્રહ્માંડના ચાલ્યાં જ કરે છે.

આ સ્થૂલ પરિણામો અને પ્રતિક્ષણ થતા સૂક્ષ્મ પરિણામોમાં પુરુષ સ્વતઃ અવિકૃત કૂટસ્થ રહે છે. આ પ્રમાણે સર્વ દૃશ્ય જગત્ પરમાર્થતઃ સર્વદા અસદ્ છે, કારણ કે તે પ્રતિક્ષણ લયક્રમમાં હોય છે અને તેથી આ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિનો પારણામક્રમ વિવેકીને વૈરાગ્યના સાધનરૂપ થાય છે.

આ પ્રકારે પ્રકૃતિ અને તેના ત્રિવિધ પરિણામોમાંથી પુરુષને પૃથક્ પાડવો અને તેથી સ્પષ્ટ વિવેકબુદ્ધિ ઉદય થવી તેને સાંખ્યો વિવેકખ્યાતિ કહે છે. પુરુષનું સ્વરૂપ સાંખ્યના અભિપ્રાયપ્રમાણે ચિતિરૂપ છે. ઉપનિષદ્‌માં પુરુષ શબ્દ પુરમાં–દેહનગરમાં–સૂનારો થાય છે, અને તેની વિભુતાને લક્ષમાં લઇ તે પૂર્ણ હોવાથી પુરુષ એવી પણ વ્યુત્પત્તિ થાય છે.

જ્યારે ન્યાય અને વૈશેષિક દેહીને કર્ત્તા અને ભોક્તાતરીકે વર્ણવે છે, ત્યારે સાંખ્યમાં દેહી અથવા પુરુષને ભોક્તા તથા દૃષ્ટાતરીકે ચિતરે છે. જે જેને અનુભવે તે તેનાથી જૂદો—આ ન્યાયને અનુસાર જેવી રીતે ઘડાને જોનાર નેત્રઇંદ્રિય નેત્રથી જૂદી, તેવી રીતે દેહ, ઇંદ્રિય, પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિના વ્યાપાર અને ચેષ્ટાને જોનાર પુરુષ દેહાદિથી જૂદો. બાહ્યઅર્થથી પુરુષનું પૃથક્‌પણું સામાન્ય બુદ્ધિને પણ સમજાય છે; તેમ ઇન્દ્રિયોથી પર પ્રાણોથી પણ પર, અને સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક મનથી પણ પર આપણું જૂદાપણું સમજી શકાય છે. પરંતુ મહત્—બુદ્ધિના પરિણામોથી પુરુષની પરતા સમજવી ઘણી કઠિન છે. આથી સાંખ્યાચાર્યો પોતાના વિવેકજ્ઞાનને માત્ર ભેદજ્ઞાન અથવા જડચૈતન્યનો વિવેક એવું નામ નહિ આપતાં, " સત્વપુરુષઅન્યતાખ્યાતિ " એટલે સત્વ એટલે બુદ્ધિતત્વ અને પુરુષ એ બેના ભેદનું સ્પષ્ટ ભાન એવું પારિભાષિક નામ આપે છે.

આપણું જ્ઞાન ઉદય અને અસ્તવાળું આપણે અનુભવીએ છીએ, અને આપણે તે જ્ઞાનની ધારામાં એટલા તો

તન્મય થઈએ છીએ કે તે ધારા જે પીઠઉપર ચાલે છે તેનું ભાન ભૂલીએ છીએ. આપણે બાહ્ય ઘટાદિ અર્થોને ખરી રીતે આપણા બુદ્ધિના વૃત્તિરૂપ વેષ્ટનવિના મૂળરૂપમાં—નગ્નભાવે—કદી અનુભવી શકતા નથી. આપણી બુદ્ધિના આકારમાં જ આપણે બાહ્યાર્થનું ભાન કરીએ છીએ. વળી આપણા આંતરવેદ્ય—જેવાં કે સુખદુઃખ, રાગદ્વેષ ઇત્યાદિ સર્વ ભાવચિત્રો પણ બુદ્ધિના પરિણામો છે, અને તેની આકૃતિ અને ગુણભેદને લઈ આપણે તેને અમુક ભાવ એવું નામ આપીએ છીએ. આથી બુદ્ધિદ્રવ્યની વૃત્તિઓ અથવા સાકારપરિણામોની પરંપરા અથવા ધારા એને આપણે સચેતન અવસ્થા કહીએ છીએ. બૌદ્ધોનું એમ માનવું છે કે આ બુદ્ધિવૃત્તિની–વિજ્ઞાનની ધારા અથવા સંતાનને જ વૈદિકો અને બીજા વિચારકો આત્મા–પુરુષ એવો સ્થિર પદાર્થ માને છે, પણ વસ્તુતઃ એવો સ્થિર વિજ્ઞાનમય પુરુષ અથવા આત્મા નથી. જૈનદર્શનમાં જીવરૂપ પદાર્થ અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ, અને અનંત વીર્યવાળો સ્વીકાર્યો છે, પરંતુ તે કર્મના દોષથી મર્યાદાવાળા જ્ઞાનાદિ ધર્મવાળો, અને દેહમર્યાદા-વાળો–સંકોચવિકાસવાળો થઇ જાય છે. સાંખ્યાચાર્યોનું એમ કહેવું છે કે આ બન્ને મંતવ્યો ખોટાં છે. બુદ્ધિવૃત્તિ અને પુરુષના સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન નહિ થવાથી આ ભ્રમરૂપ નિશ્ચયો થયા છે.

વાત ખરી છે કે આપણે બુદ્ધિવૃત્તિના મિશ્રણવાળું જ જગત્ અનુભવીએ છીએ, પરંતુ બુદ્ધિ સ્વયંપ્રકાશ નથી. આપણે અંતઃકરણના વ્યાપારોને તેના ઉદય, સ્થિતિ અને લયને જાણીએ છીએ. જેમ વિચિત્ર રંગથી ચિતરેલું કેનવાસ ક્રમશઃ પ્રકાશમાં મૂકીએ તો આપણને નેત્રદ્વારા ક્રમરૂપે ચિત્રોનું ભાન થાય છે. તેમ બુદ્ધિના મર્યાદિત થતા ગુણકર્માનુસાર આકારો પુરુષના સ્થિર પ્રકાશની છાયાથી રંગાયેલા સચેતન થયેલા વેદ્યરૂપે અનુભવાય છે. વેદ્યના અભાવે અથવા વેદ્યના ભાવે પ્રકાશનો અભાવ અથવા ભાવ થતો નથી. જેમ રંગભૂમિઉપર મૂકેલો દીપક પાત્રો, પ્રેક્ષક અને જડ સામગ્રીમાત્રને પ્રકાશે છે, અને તે ખસતા જાય તો પણ સ્વયંપ્રકાશ શેષ રહે છે, તેમ પુરુષનો ચિતિપ્રકાશ, જડ બાહ્યાર્થ, આંતર વેદ્યોરૂપ પાત્રો, અને અહંકારના ભાનવાળો પ્રેક્ષકભાવ—આ સર્વને પ્રકાશે છે, અને તે ખસી જાય તો પણ શેષ રહે છે. તેથી જેમ વિભુ સૂર્યાદિનો

પ્રકાશ તે તે પ્રકાશ્ય અર્થસાથે સંબંધમાં આવતાં તે તે અર્થાકાર ભાસે છે, તેમ ચિતિરૂપ પુરુષનો પ્રકાશ વૃત્તિરૂપ વેદ્યોમાં સાક્ષાત્ રીતે અને બાહ્યાર્થરૂપ વેદ્યમાં વૃત્તિદ્વારા પ્રવેશ પામી તે તે આકારમય ભાસે છે. વળી સૂર્યપ્રકાશ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થઈ સ્ફુરત્ પ્રકાશવાળા બિંબને જણાવે છે, અને દર્પણવિના બીજા પદાર્થોમાં ગુંચાઇ મંદ, મધ્યમ, અને ઉત્તમ છાયાવાળો થાય છે, પણ સ્ફુરત્‌રૂપ ધારણ કરતો નથી; તેમ બુદ્ધિરૂપ દર્પણમાં પુરુષ સ્ફુરત્ પ્રભારૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે, અને બુદ્ધિવૃત્તિવિનાનાં બીજાં દ્રવ્યોમાં બુદ્ધિવૃત્તિના ગુણધર્માનુસાર વ્યક્ત થાય છે.

જેમ ધગધગતા લોહપિંડમાં અગ્નિનો વ્યવહાર થાય છે તેમ પુરુષના પ્રકાશના પ્રતિભાસને ધારણ કરનારો આપણો બુદ્ધિ-દ્રવ્યનો પિંડ અને તેના ચણગારારૂપી વૃત્તિઓ ચૈતન્યરૂપ છે એવો વ્યવહાર અથવા ભાસ થાય છે. વસ્તુતઃ અગ્નિ લોહપિંડથી પૃથક્ છે, તેમ પુરુષનો ચિતિપ્રકાશ બુદ્ધિપિંડથી પૃથક્ છે. વળી જેમ અંગારામાં અગ્નિવિવેક વહેલો થાય છે, અને કાષ્ઠાદિમાં અગ્નિવિવેક સામાન્ય બુદ્ધિથી થઇ શકતો નથી, તેમ વૃત્તિરૂપ અંગારામાં પુરુષના પ્રકાશનો વિવેક કરી શકાય છે, અને બુદ્ધિવૃત્તિવિનાનાં બીજા સઘળા પરિણામોનાં પુરુષના પ્રકાશનું ભાન ઉદય થવું કઠિન છે. પરંતુ બુદ્ધિવૃત્તિ વેદ્યમાત્રથી છૂટી પડેલી હોય તો જ પુરુષનો પ્રબોધ કરે છે. કાઇપણ વેદ્યથી રંગાયેલી હોય ત્યારે જેમ ભરસાડમાં દબાયલો અંગારો રાખોડીના આવરણથી અગ્નિનું ભાન કરાવી શકતો નથી તેમ પુરુષનું ભાન કરાવી શકતી નથી. સારાંશ, બુદ્ધિવૃત્તિ બીજા સર્વ વેદ્યથી વિરક્ત થઇ પોતાનો સામો એટલે બહિર્મુખ વેગ બંધ કરે, અને પોતાના પ્રભુ-પુરુષના પ્રતિ પાછું વળી જુએ એટલે અંતર્મુખ થાય ત્યારે પુરુષના સ્વયંભૂ પ્રકાશનો ઉન્મેષ કરે છે. આથી બાહ્યાર્થના સાક્ષાત્કારમાં અને પુરુષના સાક્ષાત્કારમાં વૃત્તિસારૂપ્ય જરૂરનું છે, પરંતુ બાહ્યાર્થના ભાનમાં વૃત્તિ અને પુરુષના પ્રકાશ બંનેની જરૂર છે, તેમ પુરુષના ભાનમાં-પુરુષની છાયા-પુરુષના સત્ત્વની વૃત્તિજ માત્ર જરૂરની છે; ફલપ્રકાશની જરૂર નથી. બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષનો પરસ્પર ઉપરાગ અથવા પ્રતિબિંબ અધ્યાસ થાયછે. બુદ્ધિની વૃત્તિનું પુરુષના વ્યાપક ચિતિપ્રકાશમાં પ્રતિબિંબ; અને પુરુષના પ્રકાશનો વૃત્તિમાં આભાસ,-આ બેના યોગથી પુરુષપ્રકાશ જાણે પડદે રહેતો હોય અને વૃત્તિસ્થ આભાસ જાણે સચેતન વસ્તુ

હોય એવો ભ્રમ થાય છે. સૂર્યપ્રકાશ જેમ સરોવરના જલમાં પ્રતિભાસ આપી તે જલસામે મૂકેલા દર્પણમાં સરોવરના કાંઠાની તથા અંદરની સઘળી છાયાને ચકચકિતભાવે વ્યક્ત કરે છે તેમ પુરુષનો સ્વયંભૂ, વિભુ, પ્રકાશ બુદ્ધિદ્રવ્યના દ્રવમાં પ્રતિભાસ પામી, વૃત્તિરૂપે ઊભા થયેલા દર્પણમાં બુદ્ધિદ્રવ્યથી વેષ્ઠિત સર્વ વેદ્યોની છાયાને સ્પષ્ટ પ્રકટ કરે છે. સરોવર શમે, દર્પણ શમે, અને તેની સાથે સરોવરના કાંઠાના અને અંદરના પદાર્થો લીન થાય તોપણ સૂર્ય વસ્તુતઃ પોતાના મૂલરૂપે વિદ્યમાન રહે છે, તેમ બુદ્ધિદ્રવ્ય અને તેના પરીણામરૂપા વૃત્તિ શમે અને બુદ્ધિમાં પડતા વેદ્યના રંગો પણ શમે, તોપણ પુરુષ વસ્તુતઃ કૂટસ્થરૂપે પ્રકાશતો રહે છે. દર્પણના અભાવે પ્રત્યક્ષ સૂર્યપ્રતિ અલક્ષ્ય રહે તો સૂર્ય વિદ્યમાન છતાં નથી, અથવા સૂર્ય ઢંકાયા છે એમ કહીએ, તેવી રીતે બુદ્ધિ અને વૃત્તિના અભાવે પુરુષ વિદ્યમાન છતાં પુરુષ નથી, પુરુષ પ્રકાશતો નથી એમ વ્યવહાર થાય છે.

સત્ત્વ અને પુરુષનો યથાર્થ વિવેક નહી કરનારા આ કૂટસ્થ નિત્ય પુરુષના પ્રકાશને જાણે શૂન્ય હોય એમ માની સ્વરૂપે અવસ્થિતિ એ નિર્વાણ—ઓલવાવું—એવું સમજે છે, પરંતુ સાંખ્યાચાર્યો જણાવે છે કે બુદ્ધિસત્ત્વ જ્યારે બહિર્મુખ ચેષ્ટા કરી પુરુષનો વિષયોના અનુભવરૂપ ભોગ સિદ્ધ કરી અંતર્મુખ થાય છે અને પુરુષના સ્વાભાવિક પ્રકાશને પોતામાં વ્યક્ત કરે છે ત્યારે પુરુષના સ્વયંભૂ ચૈતન્યાત્મક સ્વભાવને ઉઘાડો કરે છે એટલે અપવર્ગ સિદ્ધ કરે છે. પુરુષમાં ચિતિશક્તિ સિવાયું બીજા કયા ગુણ ધર્મો છે તે સંબંધમાં સાંખ્યાચાર્યો કરતાં, યોગાચાર્યોએ વધારે વિચાર કર્યો છે, અને વિજ્ઞાનભિક્ષુ આદિ વિચારકોએ પુરુષમાં કેવળ ચિતિઉપરાંત, સત્તા અને આનંદનો સદ્ભાવ સ્વીકાર્યો છે. પ્રસિદ્ધ સાંખ્યસિદ્ધાન્તપ્રમાણે તો દુઃખાભાવને જ અપવર્ગ અથવા મોક્ષ માનવામાં આવે છે.

જ્યારે સાંખ્યદર્શન સત્ત્વપુરુષના ભેદજ્ઞાનને અથવા વિવેકજ્ઞાનને મોક્ષનું કારણ માને છે, ત્યારે યોગદર્શન તે ઉપર વિશેષ વિચાર કરી જણાવે છે કે બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ અત્યંત નિરાળા સ્વતંત્ર પદાર્થ છે; પરંતુ જ્યાંસુધી બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષનો સંબંધ વિદ્યમાન રહે ત્યાં સુધી પરસ્પરની છાયાપત્તિ રહેવાની અને દુઃખનો આત્યંતિક અભાવ થવાનો નહિ. આથી પુરુષ જે ચિતિરૂપ છે તે સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિત થાય એટલે તે બુદ્ધિસત્ત્વના પરિણામોની છા-

યાને અથવા પ્રતિબિંબને ધારણ કરે નહિ ત્યારે તે કૈવલ્યને પામે. સાંખ્યના મહત્ અથવા બુદ્ધિસત્ત્વનું યોગમાં પારિભાષિક નામ ચિત્ત—એવું આપ્યું છે. કારણ કે તેમાં ચિતિ કેન્દ્રભાવને પામી વ્યક્ત થાય છે. આ ચિત્તની પાંચ ભૂમિકાઓ હોય છે. જ્યારે તમોગુણવડે નિદ્રા આલસ્યમાં ડુબે ત્યારે મૂઢ; જ્યારે રજોગુણવડે વિષયોમાં રોકાય ત્યારે તે ક્ષિપ્ત; જ્યારે થોડા રજસ્ અને તમસ્‌વડે યુક્ત સત્ત્વના પ્રભાવથી કોઇ કોઇ ક્ષણોમાં ધ્યાનાદિવાળું થાય ત્યારે વિક્ષિપ્ત. જ્યારે રજસ્ અને તમસ્‌ના રંગો દૂર થતાં એક લક્ષ્યતરફ વળતું થઇ જાય ત્યારે એકાગ્ર; અને જ્યારે તેની સઘળી વૃત્તિઓ અંતર શમી જાય ત્યારે નિરુદ્ધ. જે ચિત્ત, મૂઢ, ક્ષિપ્ત અને વિક્ષિપ્ત ભૂમિકાનું હોય તે યોગને લાયક નથી; પરંતુ એકાગ્ર ચિત્ત સમાધિને લાયક છે; ચિત્તનો સમાધિપરિણામ બે પ્રકારનો થાય છે: એકમાં જે વિષયને લગની સમાધિ હોય તેનું સામાન્ય પ્રમાણથી ન જણાય તેવું સર્વ વિશેષોવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે તે સંપ્રજ્ઞાત; અને જેમાં વૃત્તિમાત્ર શમી જઇ નિરિન્ધન અગ્નિની પેઠે ચિત્ત ચૈતન્યગર્ભશેષ ઝળક્યાં કરે તે અસંપ્રજ્ઞાત. ચિત્તદ્રવ્યનો એવો સ્વભાવ છે કે તે પોતામાંથી, જેમ અગ્નિની જ્વાલાઓ નીકળે તેમ સતત પ્રવાહરૂપા શિખાઓ કાઢે છે. આ ચિત્તની શિખાઓ અથવા પરિણામોને વૃત્તિ—એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ વૃત્તિઓ અનંત પ્રકારની થાય છે તો પણ તેનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તે પાંચ વર્ગમાં પડી શકે છે. સત્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી વૃત્તિઓ તે પ્રમાણ; દોષવડે જે મિથ્યાજ્ઞાન સ્ફુરે તે વિપર્યય; શબ્દજ્ઞાનને અનુસરતો ચિત્તનો પરિણામ થાય પરંતુ વસ્તુના અભાવે પાછો પડે, પણ જ્યાં સુધી શબ્દપ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં સુધી વ્યવહારની ઉકેલ કરાવી શકે તે વિકલ્પ; જેમકે પુરુષનું ચૈતન્ય એ વાક્યમાં પુરુષ અને ચૈતન્ય નિરાળાં તત્ત્વો નથી, એક જ છે, છતાં છઠ્ઠી વિભક્તિવડે જુદાં હોય તેવું ભાન થાય છે તે વિકલ્પ. સુષુપ્તિસમયે લીનભાવને પામી જે વૃત્તિ ઉત્થાનસમયે હું સુખે સૂતો હતો એવી સ્મૃતિના આધારભૂત અનુભવરૂપા હોય તે નિદ્રા; અને સંસ્કારમાત્રથી ઉત્પન્ન થનારી વૃત્તિ તે સ્મૃતિ.

પ્રમાણવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ ત્રણ પેટા પ્રકારવાળી હોય છે. ઇન્દ્રિયોદ્વારા બુદ્ધિ, જેવો અર્થ છે તેવું ભાન

કરે, તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવૃત્તિ—જેવું કે આપણું લૌકિક ચાક્ષુષજ્ઞાન; જ્યારે કોઇ લિંગવડે લિંગીનું ભાન થાય, જેમકે પર્વત વહ્નિમાન્ છે કેમકે તેમાં ધૂમ જણાય છે—એ વાક્યમાં ધૂમરૂપ ચિહ્નવડે અગ્નિરૂપ લિંગીનું ભાન સત્ય ઉદય થાય છે તે અનુમાનપ્રમાણ; આ વાક્યથી ઉત્પન્ન થનારૂં સત્યજ્ઞાન તે આગમપ્રમાણ.

આ વૃત્તિઓ પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, અને પુરુષની છાયા વૃત્તિમાં પડે છે જેથી પુરુષમાં વૃત્તિજન્ય ફલ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે પ્રમાણવૃત્તિ પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થઇ જે અર્થનું રૂપ અર્પણ કરે છે તે પ્રમાણનું ફલ પ્રમા—સત્યજ્ઞાન—કહેવાય છે.

ચિત્તના આ સતત ચાલતા પરિણામો અથવા વૃત્તિઓ નિરુદ્ધ કરવી એવું નામ યોગ કહે છે. આમાં ખરી રીતે પુરુષને સર્વ ક્લેશમાંથી છૂટો કરવામાં આવે છે તેથી ખરી રીતે સર્વ દુઃખનો વિયોગ કરનાર સાધન છતાં વિરોધી લક્ષણાથી તેને યોગ એવું નામ આપે છે.

આ વૃત્તિનિરોધ—એટલે શું ? ચિત્તના પરિણામોનો નાશ કરવો અથવા અભાવ કરવો એ અર્થ આ શાસ્ત્રમાં ઇષ્ટ માન્યો નથી પરંતુ ચિત્તની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એટલે પાછું હઠવું–એવી બન્ને ભાવવાળી દશાને ચિત્તવૃત્તિ અને ચિત્તવૃત્તિનિરોધ એમ સમજવાનું છે. જેવી રીતે પુરુષના પ્રયત્નથી દેહની ગતિ અને આગતિ થાય તેમ ચિત્તની બહિર્મુખ પ્રવૃત્તિ તે વૃત્તિ, અને અંતર્મુખ પ્રવૃત્તિ તે નિરોધ. જેમ સળગતો અગ્નિ બાહ્ય કાષ્ઠ વગેરે બાળવા જ્વાલાઓ કાઢે તે સ્થિતિ; અને સળગેલો કોલસો બીજાને બાળવાની જ્વાલાઓ કાઢવાને બદલે પોતાના ભીતરને સર્વાંશ અગ્નિવત્ કરવાને મથે અને અંગારાનું રૂપ પકડે એ સ્થિતિ ક્રમશઃ વૃત્તિ અને નિરોધનું કંઇક ભાન કરાવી શકશે. આથી વૃત્તિના બહિર્મુખ વેગથી જેવા વ્યુત્થાનના સંસ્કાર ચિત્તમાં પડે છે તેમ અંતર્મુખ વેગથી સમાધિના અથવા નિરોધના સંસ્કાર પડે છે.

ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે એકાગ્રતા ભૂમિકા પછી થનારો નિરોધ પરિણામ જેને યોગ એવું સામાન્ય નામ આપવામાં આવે છે તેના સંપ્રજ્ઞાત–અને અસંપ્રજ્ઞાત એવા બે પ્રકાર હોય છે.

સંપ્રજ્ઞાત યોગની સામાન્ય પ્રમાણ વૃત્તિ કરતાં મહત્તા એટલા માટે સ્વીકારી છે કે તેમાં ધ્યેય વસ્તુથી ભિન્ન કોઇ પણ વિષયને

પ્રકટ કરનાર વૃત્તિ હોતી નથી, તેથી ધ્યેયના અશેષવિશેષો હાથમાં આંબળાજેવા સ્પષ્ટ અનુભવાય છે; વળી સામાન્ય એકાગ્રતાજન્ય સ્થિતિ, અથવા પ્રસંગે પ્રસંગે થતી ધારણા ધ્યાન અને સમાધિનો એકકાલીન અને એક વિષયક અભ્યાસની સ્થિતિકરતાં આ સંપ્રજ્ઞાત યોગમાં એક વિલક્ષણતા છે. સામાન્ય એકાગ્રતા, અથવા ધારણાદિ ત્રણ સાધનોના અભ્યાસસમયે વિષયાન્તર વાસનાનો પ્રતિબંધ હોય છે, તથા યોગજ ધર્મવડે જ નિવૃત્તિને પામે એવા અધર્મવડે પ્રતિબંધ હોય છે. આ વાસનાપ્રતિબંધ અને અધર્મપ્રતિબંધ સંપ્રજ્ઞાત યોગમાં હોતા નથી. તેથી ધ્યેયનું સર્વાંશ પૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે. આ મર્મ લૌકિક ચાક્ષુષજ્ઞાનના ઉદાહરણથી સમજાશે. આપણી ચક્ષુરિન્દ્રિય આ પુસ્તકને અવધાનસાથે સંબંધ કરે ત્યારે પુસ્તકનું જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણ છે એટલે સત્યજ્ઞાન છે. પરંતુ ટુંકી દૃષ્ટિનો દોષ હોય તો પ્રમાના ઉદયસમયે પણ પુસ્તકનો આકાર જેવો જોઇએ તેવો સ્પષ્ટ થતો નથી. ટુંકી દૃષ્ટિ એ પ્રતિબંધક છે, અને તેથી યોગ્ય ચસ્માંવડે તે પ્રતિબંધ દૂર થતાં નિર્દોષ દૃષ્ટિવાળાના જેવું જ્ઞાન આપણને થાય છે. આમાં અમુક જ પ્રકારનાં દોષનિવર્તક ચસ્માં જોઇએ; તેમ એકાગ્રતા હોય અથવા અવધાન હોય તો પણ વાસના અને અધર્મના પ્રતિબંધો યોગજ ધર્મવડે જ નિવૃત્ત થાય છે. જેવો ચસ્માંનો ટુંકી દૃષ્ટિવાળાને ચાક્ષુષજ્ઞાનમાં ઉપકાર છે, તેમ સંપ્રજ્ઞાતયોગમાં યોગજ ધર્મ અથવા વિલક્ષણ પુણ્યનો ધ્યેયસાક્ષાત્કારમાં ઉપકાર હોય છે.

વૃત્તિમાત્રનો નિરોધ થવો તેને અસંપ્રજ્ઞાત કહે છે. તેમાં ચિત્ત સંસ્કારમાત્ર શેષ રહે છે. જેમ સળગતો અંગારો જ્વાલાવિના અને ધૂમવિના શેષ રહે તેમ ચિત્ત સ્વયંભૂ પ્રકાશવાળું શેષ રહે છે.

આ બન્ને પ્રકારના યોગનાં દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ એવાં બે પ્રકારનાં ફલ હોય છે. વૃત્તિના નિરોધવડે વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થનાર દુઃખભોગનો નાશ થવો આ સાધારણ દૃષ્ટ ફળ છે, વેદનાનો અભાવ કરવાનું યોગસમાન બીજું કોઇ પણ સાધન નથી. ઇન્દ્રિયોને ઉપચારોથી બહેરી કરવાવડે જે દુઃખનો ભોગ અટકે છે, તેના કરતાં આ બાહ્ય ઉપચારોની પરવશતાવિનાનું, દુઃખભોગનો વૃત્તિ નિરોધવડે લય કરવાનું, અમોઘ સાધન કોણ ન ઇચ્છે ? જેમ કુશલ વૈ-

ધના અભાવે ક્લોરોફોર્મ લેવાય નહિ; તેમ કુશલ અનુભવી યોગિના ઉપદેશવિના આ સાધન સેવાય નહિ.

સંપ્રજ્ઞાતનું અદષ્ટફળ ધ્યેયસાક્ષાત્કાર છે; તે સાક્ષાત્કારવડે ધ્યેયસંબંધી અવિદ્યા દૂર થતાં તેના પરિણામરૂપ રાગદ્વેષાદિ ક્લેશની નિવૃત્તિ થાય છે; જો ધ્યેય પુરુષ શિવાય અન્ય હોય, અને તે સંબંધમાં કામના શેષ હોય તો સંપ્રજ્ઞાતવડે ભૂતજય, ઇન્દ્રિયજય અને પ્રકૃતિજય પ્રાપ્ત થાય, અને સ્વેચ્છાથી ગતિ થાય, અને મરણના ધક્કાથી પ્રાણત્યાગ નહિ, પરંતુ સ્વેચ્છાથી પ્રાણત્યાગ અને ઇષ્ટલોકની પ્રાપ્તિ થાય.

અસંપ્રજ્ઞાતનું અદષ્ટફલ એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન થયા છતાં જે સંસ્કારો રહી શકે તેનો તથા પ્રારબ્ધકર્મનો સ્વેચ્છાથી સત્વર દાહ કરી ઉતાવળથી મોક્ષસિદ્ધિ થાય, કેવલ તત્ત્વજ્ઞાનથી જ્ઞાનસંસ્કાર અને પ્રારબ્ધકર્મ નષ્ટ થઇ શકતું નથી, કેમકે તે સંસ્કાર અને પ્રારબ્ધકર્મ તત્ત્વજ્ઞાનનાં વિરોધી નથી. બલકે તેનાં ઉદય અને સ્થિતિનાં સહાયક છે. અસંપ્રજ્ઞાત યોગ, જ્ઞાનસંસ્કાર અને પ્રારબ્ધકર્મ—એ ઉભયનો વિરોધી છે, તેથી નિર્બીજ સમાધિ સત્વર મોક્ષની સિદ્ધિ કરાવવામાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપકારક થાય છે.

યોગરૂપ નિરોધનું સામાન્ય લક્ષણ, તેના બે પ્રકાર અને તેનાં દષ્ટ, અદષ્ટ ફલ વિચાર્યા પછી યોગનાં વિષય વિચારવાના રહે છે. સાંખ્યશાસ્ત્રનાં પ્રમેયો યોગને ઇષ્ટ હોવાથી યોગશાસ્ત્ર યોગના વિષયરૂપે પચીસ તત્ત્વોને તથા છવીસમા ઇશ્વરરૂપ પુરુષવિશેષને લે છે. આ તત્ત્વો ચાર વ્યૂહમાં પડી શકે છેઃ—(૧) ગ્રાહ્ય એટલે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અર્થ (૨) ગ્રહણ એટલે જ્ઞાનસાધન ઇંદ્રિયો, (૩) ગ્રહિતૃ-એટલે જ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર અભિમાની, અને (૪) પરપુરુષ અથવા ઇશ્વરપ્રમાતા.

ગ્રાહ્યઅર્થોઃ—સ્થૂલ એટલે પંચભૂતનાં વિશિષ્ટ અનુભવાતાં રૂપો અથવા આકૃતિઓ; તે સ્થૂલનાં કેવલ શબ્દાદિ સ્વરૂપો, તે પંચસ્વરૂપોનાં કારણભૂત પંચતન્માત્રાઓ; તે પંચતન્માત્રાઓની પીઠમાં રહેલાં અને તેમાં ઓતપ્રોત થયેલા—અન્વય પામેલા—સત્ત્વાદિ દ્રવ્યના પરમાણુઓ; અને તે પરમાણુઓનું પુરુષને જે ભોગ અને અપવર્ગ આપવાનું સામર્થ્ય અથવા તેમનું અર્થવત્વ.

ગ્રહણવર્ગઃ—જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, અને મન-એ ઇન્દ્રિય-વ્યૂહ; તેનો શબ્દાદિ પ્રકાશ કરવાનો ધર્મ તે તેનું સ્વરૂપ; તે સ્વરૂપના કારણભૂત અસ્મિતા અથવા અભિમાનદ્રવ્ય; તે અભિમાન-દ્રવ્યનાં ઘટક મહતત્ત્વના અન્વિત પરમાણુઓ; અને પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગને આપવાનું તે પરમાણુપુંજોનું સામર્થ્ય.

ગ્રહિતૃઃ—આ ગ્રહિતા–દેહ ઇંદ્રિયોનો અભિમાની મિશ્ર રૂપમાં અને દેહ અને ઇંદ્રિયોના ભોગસંબંધથી પૃથક્ પડેલા સાક્ષીરૂપમાં એમ બે પ્રકારે અનુભવાય છે એટલે ભોક્તારૂપે અને દ્રષ્ટારૂપે.

પરપુરુષઃ—ઇશ્વરચેતન–જે નિત્યસિદ્ધ પ્રત્યેક જીવપ્રમાતા અથવા પ્રત્યેક ગ્રહિતૃ પુરુષની સર્વ ચેષ્ટાઓને જોઇ શકે છે, અને જે સદા સર્વદા, ક્લેશ, કર્મ, વિપાક અને આશયથી રહિત છે તેવા નિત્ય મુક્ત મહાપુરુષ. આ ચેતનને–છવીસમું તત્ત્વ પણ કહે છે. ગ્રાહ્યવર્ગના સ્થૂલ અર્થો એટલે કે ઘટાદિ જડ પદાર્થો અને શરીરાદિ સચેતન પદાર્થો પ્રત્યેક છવ્વીસ તત્ત્વોના સ્પર્શવાળા છે. ગ્રહણવર્ગની એકાદશ ઇંદ્રિયો પણ દેહમાં અંતર્ગત થાય છે. આથી નિરિન્દ્રિય સ્થૂલો તે ઘટાદિ;સેન્દ્રિય સ્થૂલો તે શરીર. આ બે પ્રકારનાં સ્થૂલો પૈકી ગમે તે એક સ્થૂલને આલંબનરૂપે લેઇ તેના સંબંધમાં ચિત્તનો તદાકાર પરિણામ કરવો તેને સમાપત્તિ કહે છે. જેમ સુવર્ણના રસને મુસમાં નાંખી, મુસના સમાનાકાર કરી, પછી સુવર્ણને પૃથક્ પદાર્થતરીકે લગડીના રૂપમાં આપણે અનુભવીએ છીએ, તેમ ચિત્તના રસને સ્થૂલ આલંબનમાં તન્મય કરી જે ચૈત્ય ઉભું કરીએ, તે સંપ્રજ્ઞાત યોગની પહેલી ભૂમિકા છે, અને તેનું પારિભાષિક નામ સવિતર્ક છે. આપણા સામાન્ય પ્રત્યક્ષવડે જે જે સ્થૂલના વિશેષો એટલે આકૃતિ અને ગુણો સમજાય છે તેઉપરથી શાસ્ત્રના અથવા ગુરુવાક્યના બોધને અનુસાર જે આકૃતિ અથવા ગુણોનો ઉત્કર્ષ બુદ્ધિ સત્ત્વમાં ઊભો કરી (વિતર્ક) તે તે આલંબનના આકૃતિ અને ગુણોમાં તન્મય થઇ તેના અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના પરિણામોને સ્પષ્ટ અંતઃકરણમાં અનુભવવા તેનું નામ "સવિતર્ક સમાપત્તિ" કહે છે. આ સ્થૂલ સાક્ષાત્કાર શબ્દજ્ઞાનના સહકારિ બલવડે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિકલ્પવૃત્તિને અનુસાર ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તે સવિતર્ક કહેવાય છે; અને જ્યારે શબ્દજ્ઞાનનો આશ્રય લેવો ન પડે ત્યારે નિર્વિતર્ક કહેવાય. ઉદાહરણતરીક હરિ એ શબ્દ; હરિ–એ અર્થ,

અને હરિ—એ જ્ઞાન એ ત્રણ એ શબ્દથી વ્યવહરાય છે. તેવા શબ્દના ઉચ્ચારવડે આપણે શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન—એ ત્રણેનું સંયુક્તરૂપે ગ્રહણ કરીએ છીએ. સામાન્ય પ્રત્યક્ષવડે આ શબ્દના ઉચ્ચારથી આપણે એક ચતુર્ભુજ—ઘનશ્યામ વિષ્ણુ દેવતાની મૂર્તિનું ગ્રહણ કરીએ છીએ. આ આપણું પ્રત્યક્ષ લૌકિક મૂર્તિને લગતું હોય છે. પરંતુ આ શબ્દ કોઇ મંત્રરૂપે પ્રાપ્ત થતાં તે શબ્દના જપવડે અથવા મંત્રની વાચકશક્તિવડે વાચ્ય જે વિષ્ણુદેવતા તેની સત્ય આકૃતિ, અને દૈવી વાત્સલ્યાદિ ગુણો, તેનાં દિવ્ય અવતાર, અને પરાક્રમો—ભૂતકાલનાં, વર્તમાનકાલનાં અને ભવિષ્યકાલનાં ક્રમશઃ ઉકેલાતાં જાય એવો સ્થૂલ આલંબનના સ્પર્શવડે જે સાક્ષાત્કાર થાય તે સવિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય. આ પ્રકારના અનુભવને યોગમાં અપર પ્રત્યક્ષ કહે છે. હવે વિષ્ણુદેવતાની સ્થૂલ આકૃતિ, અવતાર, પરાક્રમ ઇત્યાદિનો અનુભવ હરિ—શબ્દના ઉલ્લેખવિના થઇ શકે ત્યારે તે " નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ " કહેવાય. આનું બીજું નામ પરપ્રત્યક્ષ છે. અપરપ્રત્યક્ષમાં શબ્દજ્ઞાનની વિકલ્પવૃત્તિ જે સ્વતઃ પ્રમારૂપ છે તેનો આશ્રય લેવાય છે; જ્યારે પરપ્રત્યક્ષમાં વિકલ્પરૂપા અવિદ્યાવૃત્તિનો લેશમાત્ર હોતો નથી. આ બંન્ને પ્રત્યક્ષ યોગજ ધર્મના ફલરૂપે હોય છે, તેથી લૌકિક પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન પડે છે, જો કે આલંબન એક જ હોય છે. વળી આ સવિતર્ક અથવા નિર્વિતર્કસમાપત્તિ નામનું અપર અને પરપ્રત્યક્ષ જે સંપ્રજ્ઞાતયોગના પરિણામમાં પ્રકટે છે, તે તપ આદિ સાધનોવડે પ્રસન્ન થયેલા દેવતાના અનુગ્રહજન્યપ્રત્યક્ષથી પણ જૂદા પ્રકારનું છે. તપ આદિ સાધનથી પ્રસન્ન થયેલા દેવ સ્વયં નિર્માણકાયને રચી ભક્તઆગળ પ્રકટ થઇ તેની સાથે વરદાનાદિ વ્યવહાર કરે છે; અને આ યોગજપ્રત્યક્ષવડે તો યોગિનું ચિત્ત જ દેવતાનાં સ્થૂલ લોક, સ્થૂલ રૂપ, અને તેના અભ્યંતર ગુણદોષો તે તે સ્થાનમાં પ્રવિષ્ટ થઇ અનુભવી શકે છે.

ઉપર પ્રમાણે સવિતર્ક અને નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ એટલે અપર અને પર પ્રત્યક્ષ સ્થૂલ આકૃતિ, જન્મ, કર્મ ઇત્યાદિનું થયા પછી ગ્રાહ્યવર્ગની પંચતન્માત્રાઓ, ગ્રહણવર્ગની અસ્મિતા અને મહત્તત્ત્વ—એમ સાત પ્રકૃતિવર્ગના વિષયોસંબંધી સાક્ષાત્કાર કરવાનો ચિત્તનો વેગ પ્રકટે છે. પરંતુ આ વેગ એક જ આલંબનને લગતો હોવો જોઇએ. સ્થૂલ આલંબનમાં થયેલા અપર પ્રત્યક્ષ અને પરપ્રત્યક્ષવડે

જે સવિશેષ અનુભવ થયો હોય તેને અનુસરતા શાસ્ત્રવડે શ્રુત થયેલા વિશેષો, અને નિર્મલબુદ્ધિવડે મનન થયેલા વિશેષોનું ધારાવાહિ ચિંતન કરવું તેનું નામ "સવિચાર સમાપત્તિ" એટલે સૂક્ષ્મ સાક્ષાત્કાર તેમાં દેશ, કાલ અને નિમિત્તની મર્યાદાના અનુભવસાથે જે સાક્ષાત્કાર થવો તે "સવિચાર" અને દેશકાલાદિની મર્યાદાના ઉલ્લેખવિના અનુભવ થવો તે "નિર્વિચાર."

એક જ આલંબનમાં લૌકિકપ્રત્યક્ષની સરણીએ શબ્દજ્ઞાનને અનુસરતા ચિત્તના સવિતર્ક સ્થૂલ સાક્ષાત્કાર (અપર પ્રત્યક્ષ) પછી, નિર્વિતર્ક સ્થૂલ સાક્ષાત્કાર (પરપ્રત્યક્ષ) થયા પછી, તે સ્થૂલની આકૃતિનું ભાન કર્યાવિના તેની સૂક્ષ્મ આકૃતિનું દેશકાળની મર્યાદાના ભાનવાળું સવિચારપ્રત્યક્ષ કરી, અને તે જ સૂક્ષ્મ આકૃતિનું, દેશકાલાદિ મર્યાદાના ભાનવિનાનું, નિર્વિચાર પ્રત્યક્ષ કરી યોગિનું ચિત્ત મૂલ પ્રકૃતિરૂપ ચોવીસમા તત્ત્વને ઉકેલવા સમર્થ થાય છે. આ મૂલ પ્રકૃતિ અથવા ચોવીસમા તત્ત્વને યોગશાસ્ત્રમાં આનંદસંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. જો કે મૂલ પ્રકૃતિ સત્ત્વ ઉપરાંત રજસ્ અને તમસ્ દ્રવ્યયુક્ત છે, અને તેથી સુખઉપરાંત દુઃખ અને મોહ તેમાં અંતર્ગત છે તોપણ સુખની તૃષ્ણા પરવૈરાગ્યવિના દૂર થતી નથી. તેથી ભોગનો પરાવધિ પ્રકૃતિલીન ચિત્તને થાય છે. જે આલંબનમાં સવિતર્ક, નિર્વિતર્ક સાક્ષાત્કાર કર્યો; તે જ આલંબનમાં સવિચાર, નિર્વિચાર સાક્ષાત્કાર કરી; તેના ચોવીસમા તત્ત્વમંડળમાં જે ચિત્તની તદાકારતા કરવી તેનું નામ સાનંદ સમાપત્તિ કહે છે. આ સમાપત્તિવડે જે આલંબનમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું પ્રત્યક્ષ થવું તેના જ આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલે કે જો વિષ્ણુ દેવતાને લગતો યોગક્રમ સાધ્યો હોય તો તે દેવતાને જેટલો અને જેવો આનંદ અનુભવાય તેટલો અને તેવો આનંદ સાયુજ્ય ભાવે મળે છે. આ સાનંદસમાપત્તિમાં સવિશેષ આનંદનો અનુભવ હોય છે, અને તેનું પ્રયોજન તેમાં પણ દોષદર્શનવડે, દુઃખદૃષ્ટિવડે પરવૈરાગ્ય સિદ્ધ કરવો એ જ હોય છે. તેથી આ સાનંદસમાપત્તિમાં જેઓ લીન થઇ પરવૈરાગ્યવડે ઉત્થાન પામતા નથી તેઓ ભવમાં પુનઃ પુનઃ આવે છે અને તેથી તેઓનો યોગ ભવપ્રત્યય (ભવ છે કારણ જેનું તેવો) કહેવાય છે. આ આનંદના સવિશેષ રસાસ્વાદથી જેઓ છૂટે છે તેઓ શુદ્ધ

અહિતની સમાપત્તિ કરી શકે છે અને તેથી તેમનો યોગ ઉપાય પ્રત્યય (ઉપાયો છે કારણ જેનું તેવો) કહેવાય છે.

આલંબનના સ્થૂલ રૂપમાં, સૂક્ષ્મ રૂપમાં, અને કારણ રૂપમાં અથવા વિતર્ક, વિચાર અને આનંદરૂપ મૂર્તિમાં તદાકાર થઇ શકતું યોગિનું ચિત્તસત્ત્વ તે તે રૂપમાં અને મૂર્તિમાં સવિશેષ ગુણોસાથે સવિશેષ દોષો પણ જોઈ શકે છે; અને તેથી સામાન્ય જન જેવા મોહમાં ડૂબે છે તેવા મોહમાં જો વિવેકપ્રજ્ઞા કેળવી હોય છે તો ડૂબતો નથી, અને "હું—આ સર્વ, તર્ક, વિતર્ક, વિચાર અને આનંદભાવથી જૂદો છું; હું સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ નથી; હું સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણના પરિણામરૂપ પણ નથી; પરંતુ હું તે સર્વના ગુણ અને દોષનો વ્યાપક અખંડ સાક્ષી ચેતનરૂપ છું"—આ પ્રકારનો શુદ્ધ અસ્મિતાનો—અભિમાનીના શુદ્ધ પુરુષભાવનો સાક્ષાત્કાર થવો તેને "સાસ્મિતા સમાપત્તિ" કહે છે.

જ્યારે યોગિજન ચોવીસ તત્ત્વની મૂર્તિઓ, અને પચીસમા પુરુષનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે ત્યારે આ પચીસ તત્ત્વના વિવેકવડે કેવલ છવ્વીસમા ઇશ્વર નામના પરપુરુષ અથવા પરપ્રમાતાને અનુકૂલ દર્શન કરી શકે છે. જ્યારે સાસ્મિતયોગમાં આત્મવસ્તુના સામાન્યનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યારે ઈશ્વર વસ્તુને લગતા યોગમાં આત્મ વસ્તુના અશેષ વિશેષનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

જીવાત્મા અથવા અપર પુરુષનું પ્રત્યક્ષ "સત્ત્વ પુરુષ અન્યતા ખ્યાતિ" એ નામથી ઓળખાય છે, અને સાંખ્યદર્શન તેમાં જ પરિસમાપ્ત થાય છે, ત્યારે પરમાત્માનું અથવા પરપુરુષનું પ્રત્યક્ષ કરવાનું વિધાન-**ईश्वरप्रणिधानाद् वा** ત્યાંથી આરંભી **तत्प्रतिषेधार्थमेक तत्वाभ्यासः**—તે સૂત્રપર્યંતનાં નવસૂત્રમાં યોગદર્શનમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ચોવીસ તત્ત્વ અને તેની મૂર્તિઓમાં સમાપત્તિ કરનાર સંપ્રજ્ઞાત યોગી ભૌતિકયોગી કહેવાય છે; પચીસમા કૂટસ્થ ચિતસામાન્ય—પુરુષની ભાવના સિદ્ધ કરનાર યોગિ સાંખ્ય કહેવાય છે. અને પારમેશ્વરી ભાવના એટલે સવિશેષ પરપુરુષ અથવા પરપ્રમાતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરનાર અંતર્યામી યોગી કહેવાય છે.

સંપ્રજ્ઞાત યોગ અથવા સબીજ સમાધિના અવાન્તર પ્રકારો, તેના વિષયો, તે સમાધિ સિદ્ધ કરનાર યોગીની સંજ્ઞા, અને ફલનું સારસંગ્રહ કરનાર નીચેનું કોષ્ટક ઉપયોગી જણાશેઃ—

સંપ્રજ્ઞાત યોગ અથવા સબીજ સમાધિ.

સવિતર્ક | નિર્વિતર્ક | સવિચાર | નિર્વિચાર | સાનંદ | સાસ્મિતા

સવિતર્ક

વિષયો

સોળવિકારોનાં સ્થૂળ રૂપો; પાંચ શબ્દાદિભૂતના વિકારો અને અગીઆર ઇન્દ્રિયો. આ સોળવિકારનાં સ્થૂલરૂપોનું શબ્દ જ્ઞાનને અનુસરતું વિકલ્પ વૃત્તિવાળું ચિંતન. જ્યારે તે આલંબનમાં તન્મય (સમાપન્ન) થાય ત્યારે સ્થૂલ સાક્ષાત્કાર અશેષ વિશેષોનો તથા ત્રણે કાલનો થાય. આને અપરપ્રત્યક્ષ કહે છે.

યોગભૂમિકાનું નામ.

પ્રથમ કલ્પિક અથવા મધુમતી પ્રજ્ઞાવાળો.

ફલ.

(૧) યતમાન વૈરાગ્યસિદ્ધિ એટલે આ જગતમાં સાર શું અને અસાર શું તે જાણવાનો ગુરુશાસ્ત્રસંબંધી ઉત્કટ વેગ.

(૨) ભૂતજય એટલે અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિ.

(૩) કાયસંપત્ એટલે રૂપ, લાવણ્ય, બલ, વજ્રવત્ પ્રભાવ વગેરે.

નિર્વિતર્ક

વિષયો

સવિતર્કના જ.

યોગભૂમિકા.

માત્ર મધુમતી. વિકલ્પ વૃત્તિવિના સ્થૂલ સાક્ષાત્કાર.

ફલ.

(૧) વ્યતિરેક વૈરાગ્યસિદ્ધિ. આટલા મારા ચિત્તના દોષો પાક્યા અને આટલા બાકી રહ્યા તેવું વિવેચન સ્થૂલના ગુણદોષ દર્શનથી થાય છે.

(૨) ઇંદ્રિયજય—એટલે દૂરશ્રવણ, દૂરદર્શન, ઇત્યાદિશક્તિતથા દેહવિના જ્યાં ત્યાં ઇન્દ્રિયોને પ્રવેશ પમાડી શકવું; (વિકરણભાવ) ધાર્યા પ્રમાણે સદેહભાવે દેખાવું (મનોજવિત્વ)

સવિચાર

[બીજા પાને]

વિષયો

પંચતન્માત્રા, અહંકાર અને મહત્ અને તેના પરિણામો દેશકાળ અને નિમિત્તની મર્યાદાસાથેના.

યોગભૂમિકા

મધુપ્રતિકા

ફલ.

(૧) એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય એટલે મનવિના બીજા કોઇ વિષયમાં તૃષ્ણાથી તણાવું નહિ.

(૨) અવાંતરપ્રકૃતિજય.

નિર્વિચાર

- **વિષયો** — સવિચારના જ પરંતુ દેશકાળ, નિમિત્ત, મર્યાદા વિનાના
- **યોગભૂમિકા** — પ્રજ્ઞા–જ્યોતિ
- **ફળ**
  - (૧) વશીકાર વૈરાગ્ય એટલે પદાર્થમાત્રમાં વૈરાગ્ય અને માત્ર મૂલ પ્રકૃતિમાં મોહ
  - (૨) અધ્યાત્મપ્રસાદ.
  - (૩) ઋતંભરા પ્રજ્ઞા એટલે શુદ્ધ સત્યને જણાવનારી બુદ્ધિ.

સાનંદ

- **વિષય** — સત્વપ્રધાના સુખમયી મૂલપ્રકૃતિ
- **યોગભૂમિકા** — વિશોકા જ્યોતિષ્મતી એટલે શોકવિનાની સર્વ વસ્તુને ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ
- **ફલ**
  - (૧) વશીકાર વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠા.
  - (૨) પ્રધાન એટલે મૂલ પ્રકૃતિનો જય

સાસ્મિતા

- **વિષય** — જીવચેતન અને ઇશ્વરચેતન
- **યોગભૂમિકા** — અતિક્રાન્ત ભાવનીય, એટલે જેના ધ્યાનના વિષયો શેષ રહ્યા નથી તેવો.
- **ફલ.**
  - (૧) પર વૈરાગ્ય.
  - (૨) સત્વ પુરુષ અન્યતાખ્યાતિ.
  - (૩) સર્વનું અધિષ્ઠાતૃત્વ.
  - (૪) સર્વજ્ઞાતૃત્વ
  - (૫) સર્વાનુગ્રહકારિત્વ અથવા ધર્મમેઘસમાધિ.

આ પ્રમાણે સબીજયોગ અથવા સંપ્રજ્ઞાતયોગનો સર્વોત્તમ પ્રકાર "સાસ્મિતા સમાપત્તિ"—એ પુરુષના સાક્ષાત્કારને લગતો છે. શાસ્ત્રીયક્રમ સબીજ યોગનો ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણેનો છે. તોપણ યોગભાષ્યકાર વ્યાસમુનિના અભિપ્રાયપ્રમાણે આ પ્રત્યેક યોગ પ્રકારનું ઇષ્ટ પ્રધાન ફળ વૈરાગ્ય છે. અને અવાન્તરફલ તે તે સિદ્ધિઓ છે; તેથી ઈશ્વરપ્રસાદવડે જેમને અપરવૈરાગ્યની યતમાન, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય અને વશીકારની ભૂમિકાપૈકી જે જે સિદ્ધ થયેલી જણાય તેમણે નીચલી ભૂમિકાનો સંપ્રજ્ઞાતયોગ સાધવાની જરૂર નથી.

બીજું રહસ્ય વ્યાસભાષ્યમાંથી એ નીકળે છે કે જો "સત્વ પુરુષ અન્યતાખ્યાતિ"-એટલે વિવેકજ્ઞાન સિદ્ધ થાય અને પરવૈરાગ્યનો ઉદય થાય તો સર્વજ્ઞત્વાદિ સિદ્ધિ હોય યા ન હોય તોપણ ક્લેશબીજનો દાહ થવાથી જીવન્મુક્તિ કોઈથી અટકાવી શકાતી નથી. આ વિવેકખ્યાતિ અને તેનો પરિણામ પરવૈરાગ્ય—એ સબીજયોગનું પરમલક્ષ્ય છે. અને આ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાસારૂ પ્રકૃતિ-વિષયક, પ્રકૃતિ-વિકૃતિવિષયક, વિકૃતિવિષયક સમાધિ સાધવા કરતાં પરમપુરુષ અથવા પરમેશ્વરમાં સાસ્મિતા સમાધિ સાધવાનો સવિશેષ પ્રકાર ભગવાન્ પતંજલિએ દર્શાવ્યો છે; અને આ કારણથી સિદ્ધાંતમાં સઘળી પ્રક્રિયા સાંખ્યની લીધા છતાં આ યોગદર્શન પ્રયોજનસિદ્ધિમાં એક વિલક્ષણ પ્રણાલિકા સ્થાપે છે. આ ઈશ્વરતત્ત્વનો પ્રવેશ યોગદર્શનમાં પતંજલિએ નવો કર્યો હતો એમ નથી, કારણ કે પતંજલિએ પોતાના સૂત્રોને "યોગાનુશાસન" એવું આરંભમાં નામ આપ્યું છે તેથી હિરણ્યગર્ભાદિનું શાસન એટલે મૂલશાસ્ત્ર હતું, તેનો લોપ થવાથી તે મુનિએ અનુશાસન કર્યું હતું. આ મૂલ શાસનની છાયા શ્વેતાશ્વતરાદિ ઉપનિષદોમાં છે, તથા મૌલિકસાંખ્યમાં પણ સેશ્વરતાની છાયા છે, એટલું જ નહિ પણ इश्वरासिद्धेः—એ સાંખ્યસૂત્રમાં નિત્યસિદ્ધ ઈશ્વર તર્કવડે સિદ્ધ થતો નથી એવો ભાવ જણાવી સાંખ્યપ્રવચનકાર જણાવે છે કે વ્યવસ્થાપક ઈશ્વરનો સદ્ભાવ કલ્પારંભે સ્વીકાર્યો છે. સારાંશ ઈશ્વરત્વના કેવલ અભાવવાળું હાલનું લોકપ્રસિદ્ધ સાંખ્ય પણ નથી.

સામાન્ય ચિતસત્તા અથવા પુરુષતત્ત્વનું કેવલ સાંખ્યવડે પણ ભાન થઈ શકે છે; પરંતુ સવિશેષ પરમેશ્વરરૂપ પુરુષનો સાક્ષાત્કાર સમાધિપ્રજ્ઞાને સત્વર સિદ્ધ કરે છે એવું પતંજલિનું ખાસ મંતવ્ય

છે. ત્યારે ઈશ્વરરૂપ તત્ત્વ શું? તેનું સ્વરૂપ શું? તેના ગુણુ ધર્મો શા? તેનું પ્રામાણ્ય શું? તેનું પ્રણિધાન અથવા ભક્તિ શી રીતે કરવી? અને બીજાં યોગનાં સાધનો છતાં ઈશ્વરપ્રણિધાનમાં વધારે ઉત્કૃષ્ટતા શી?—એ પ્રશ્નોનું સમાધાન યોગાનુસાર અત્ર આપવું યોગ્ય છે.

પુરુષસામાન્ય અને પુરુષવિશેષ એવા બે ભેદ સહજ સમજાશે. જેમ વૃક્ષત્વ અને આંબો વગેરે વૃક્ષો—એમાં જાતિ અને વ્યક્તિ—સામાન્ય અને વિશેષ એવું આપણે સમજીએ છીએ. તેમાં આંબો, આંબલી ઇત્યાદિ વૃક્ષવિશેષમાં વૃક્ષત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મ હોય છે તેનો વ્યભિચાર કદી થતો નથી. પરંતુ તે સામાન્ય ધર્મ-ઉપરાંત કંઇક વિશેષ ધર્મને લઇ તેનું વૃક્ષનું ભેદક નામ આપણે આપીએ છીએ. તેવી રીતે દશ્યત્વધર્મનો જ્યાં કોઇ કાળે સંબંધ નથી, સદા કૂટસ્થ દક્રૂપે જે વિદ્યમાન રહે છે: જે ચિત્ત અને તેના પરિણામોની છાયાપ્રાપ્તિ અથવા પ્રતિબિંબને ધારણ કરી, ચિત્તને પોતાના સાંનિધ્યવડે સચેષ્ટ અથવા સચેતન બનાવે છે, અને તેના પરિણામજન્ય સુખદુઃખાત્મક ભોગને પોતામાં—જેમ રાજા લશ્કરના જય વિજયનો ભોક્તા થાય તેમ—માની લે છે; તથા જે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થતાં સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિત રહે છે—એવું પચ્ચીસમા પુરુષતત્ત્વનું સામાન્ય લક્ષણ છે. આ લક્ષણ—જીવચેતનમાં છે, તેમ ઈશ્વરચેતનમાં પણ છે; પરંતુ તે ઉપરાંત જીવચેતનમાં અને પુરુષચેતનમાં કેટલાક વિશેષો તેના ભેદક છે. જીવપુરુષમાં બદ્ધ અને મુક્ત એવા બે ભાવ હોય છે ત્યારે ઈશ્વરપુરુષમાં ત્રિકાલમુક્તત્વ છે. જીવપુરુષના ચિત્તસત્વમાં કલેશ હોય છે. કર્મના સંસ્કારો હોય છે, કર્મની વિપાક અવસ્થા હોય છે, અને તેને અનુસરતી વાસનાઓનો નિધિ દટાયેલો હોય છે; ત્યારે ઈશ્વર-પુરુષના ચિત્તસત્વમાં કલેશ, કર્મ, વિપાક અને આશય (વાસના પુટી) હોતાં નથી; જીવપુરુષના ચિત્તસત્વનો ઉત્કર્ષ થતાં સર્વજ્ઞત્વાદિ ધર્મો સ્ફુરે છે, ત્યારે ઈશ્વરપુરુષના ચિત્તસત્વમાં તે ધર્મો સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે. જીવપુરુષનો ચિત્તસત્વસાથેનો સ્વસ્વામીભાવ અવિદ્યાને લઇને થયેલો હોય છે, ઈશ્વરપુરુષમાં તેના ચિત્તસત્વસાથેનો સ્વસ્વામિભાવ અવિદ્યાને લઇને નહિ, પરંતુ વિદ્યાભિમાનથી હોય છે, અને તે પણ જીવોનો ઉદ્ધાર, અનુકંપા અથવા અનુગ્રહરૂપ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવાના હેતુથી યોજાએલો હોય છે; જીવપુરુષની સ્વરૂપાવસ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા યોગે કરીને પ્રકટ થાય છે; ઈશ્વરપુરુષમાં

સ્વરૂપાવબોધ સ્વયંસિદ્ધ હોય છે. તેથી જીવપુરુષ યુંજાનયોગી છે, ત્યારે ઇશ્વરપુરૂષ યુક્તયોગી છે; જીવપુરુષના જ્ઞાન, ઇચ્છા અને ક્રિયા શક્તિનું તારતમ્ય હોય છે; ત્યારે ઇશ્વરપુરુષમાં તેની પરાકાષ્ઠા હોય છે, એટલે નિરતિશય સર્વજ્ઞતા, સર્વકર્તૃત્વાદિ હોય છે, જીવ-પુરુષ ગુરુતા ધારણ કરી શકે છે, પરંતુ પરમેષ્ઠિ ગુરુત્વ તો નિત્યસિદ્ધ ઇશ્વરપુરુષમાં છે, અને તેના અંશોવડે બ્રહ્માદિ દેવોમાં દેવત્વ, અને કપિલાદિ મહર્ષિઓમાં ગુરુત્વ જાગે છે. અધ્યાત્મવિદ્યાના લોપ થવાના પ્રસંગે આ પરમગુરુ ગમે તે નિર્માણકાય ધારણ કરી સંકેત-અવતારથી, કલાવતારથી, અથવા અંશાવતારથી, ગમે તે લોકમાં, કાલમાં અને યોનિમાં પ્રકટ થાય છે, અને ક્રમમુક્ત પુરુષોના આવિ-ર્ભાવપછી વિદ્યાસંપ્રદાય તેમને સોંપી પોતે મૂલરૂપે શમી જાય છે. સારાંશ અધ્યાત્મવિદ્યા અને યોગજ્ઞાનનો ઝરો તે કદી સૂકાવા દેતા નથી; જીવપુરુષ કાલમર્યાદામાં છે, ત્યારે ઇશ્વરપુરુષ કાલમર્યા-દાથી પર છે, એટલે કાલભાવના પણ તેના ચિત્તસત્ત્વવડે પ્રકટ થાય છે. જીવપુરુષમાં અલ્પજ્ઞતા, અતૃપ્તિ, પારકાવડે પ્રબુદ્ધ થવાપણું; પર-તંત્રતા, ખંડિતશક્તિ, અને અનિત્યબલ દેખાય છે, ત્યારે ઇશ્વરપુરુષમાં સર્વજ્ઞતા, પરમતૃપ્તિ, અનાદિ બોધ, સ્વતંત્રતા, અખંડશક્તિ, અને અનંતબલ—એવાં છ અંગો નિત્યસિદ્ધ હોય છે. જીવપુરુષમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, તપ, સત્ય, ક્ષમા, ધૃતિ, સ્રષ્ટત્વ, આત્મ—પ્રબોધ, અને અધિષ્ઠાતૃત્વ ઉદયવાળાં અને અસ્તવાળાં હોય છે, એટલે વ્યયભાવ-વાળાં હોય છે. ત્યારે ઇશ્વરપુરુષમાં તે દશ ધર્મો અવ્યય એટલે ઉદય અસ્તવિનાનાં નિત્ય પ્રકાશિત હોય છે.

આ પ્રકારનું ઇશ્વરતત્ત્વ—સામાન્ય વિશેષરૂપનું—વિલક્ષણ ગુણ-ધર્મવાળું, જીવપુરુષના અનુગ્રહના હેતુરૂપ, અખંડ વિદ્યમાન હોય છે. તેનું પ્રામાણ્ય ન્યાયવડે, આગમવડે, અને વિદ્વાનોના અનુભવવડે આપણે સ્વીકારવાનું છે. પ્રત્યેક જીવપુરુષના અનુભવનો તે છેવટે વિષય થઇ શકે છે.

આ ઇશ્વરપુરુષમાં કાયિક, વાચિક અને માનસિક ભક્તિવડે જે જીવપુરુષની નિષ્ઠા બંધાય તેનું નામ પ્રણિધાન કહે છે. પ્રકર્ષે કરી—સારી રીતે—મનવાણી અને શરીરનું સ્થાપન (નિધાન) કરવું તેનું નામ પ્રણિધાન. આપણી સઘળી મન, વાણી અને શરીરની ચેષ્ટાઓ તે મહાપુરુષને અર્થે છે, આપણા અર્થે નથી, આવા ગંભીર

પ્રણવસંબંધી તે ચેષ્ટા અને તેના ફલના અભિમાનનું તેના સ્વરૂપમાં સમર્પણ કરવું એ પ્રણિધાનનું સવિશેષરૂપ છે.

કાયિક પ્રણિધાન તપવડે, વાચિક પ્રણિધાન સ્વાધ્યાય એટલે મંત્રજપવડે; અને માનસિક પ્રણિધાન ઇશ્વરમાં અસ્મિતાવાળા યોગવડે એટલે તેમાં અહંગ્રહવડે—તે હું છું એ ભાવનાના પ્રકર્ષ-વડે કરીને થાય છે. આ ત્રણ પ્રકારના પ્રણિધાનનું નામ ક્રિયાયોગ કહે છે. આ યોગવડે ઇશ્વર જે સ્વભાવથી અનુગ્રહ વર્ષાવનાર છે તેના પ્રસાદ ભક્તની અભિમુખતાને લીધે ભક્તના ચિત્તસત્ત્વમાં કોમલ-ભૂમિમાં જલ પ્રસરે તેમ તરત પ્રસરી જાય છે; વિમુખ પુરુષોમાં તે અનુગ્રહવૃષ્ટિ જેમ પાષાણુવાળી ભૂમિમાંથી પાણી સરી જાય છે, તેમ સરી જાય છે.

આ ઇશ્વરમાં પ્રણવવડે મંત્રયોગ સાધી શકાય છે; કારણ કે પ્રણવ એ ઇશ્વરના સ્વયંભૂવાચક શબ્દ છે.

ઇશ્વરપ્રણિધાનવડે જે સમાધિપ્રજ્ઞા જાગે છે તે સત્વર જાગે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ જ્યારે બીજા યોગવડે વ્યાધિ વગેરે ચિત્તના વિક્ષેપને પ્રકટ કરનારા અંતરાયો દૂર થઇ શકતા નથી ત્યારે આ ઇશ્વર પ્રણિધાન વડે આ અંતરાયોના નાશ થાય છે. વળી આ ઇશ્વરપ્રણિધાનવડે આપણા પોતાના પુરુષ-ચેતનનું ભાન વહેલું થાય છે. બીજા પ્રાકૃતિક અને વૈકૃતિક યોગવડે બહુ થાય તો અપરવૈરાગ્ય થાય. અને ત્યાર પછી " સાસ્મિતા સમાપત્તિ " થતાં પ્રત્યક્ચેતનના અનુભવ થાય છે.

અંતરાયનો લોપ અને જીવચેતનનો : અનુભવ, ઈશ્વરપ્રણિધા-નવડે સિદ્ધ થતાં, સંપ્રજ્ઞાતસમાધિવડે થવાથી, તે ઉપાયની મહત્તા છે.

જીવચેતન અને ઇશ્વરચેતનનો ભેદ જે નિમિત્તોને લઇને થાય છે તે નિમિત્તાસંબંધી યોગશાસ્ત્રના નિશ્ચયો જાણવા જરૂરના છે.

સાંખ્ય–યોગનું એવું મંતવ્ય છે કે ચિત્તનો અથવા બુદ્ધિનો એવો સ્વભાવ છે કે તે જો વ્યવધાન અથવા પ્રતિબંધ ન હોય તો ભૂતાર્થ એટલે સત્યનો પક્ષપાત કરે છે. તેથી ગમે તેટલા કાલનું ભ્રમજ્ઞાન હોય તોપણ ચિત્તસત્ત્વ જ્યારે પ્રમાણુજ્ઞાનને એટલે પ્રમાને ઉદય કરે ત્યારે એક ક્ષણમાં અવિદ્યા અને તેનાં પરિણામોથી રચા-યેલાં મંદિરો તુટી જાય છે. ગમે તેટલું ગહન અંધારૂં હોય તોપણ એક નાનો દીપક તેને દૂર કરી શકે છે; રાત્રિના ત્રણ ચાર પ્રહ-

રહ્યું અંધારું ઉષઃકાળ થતાં એક આડધા કલાકમાં ખસી જાય છે, તેમ બુદ્ધિસત્ત્વ જો પ્રતિબંધ દૂર થાય તો વસ્તુસ્વરૂપને ઝટ પ્રકટ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ તે વસ્તુના સત્યત્વપ્રતિ પક્ષપાત કરે છે.

બુદ્ધિસત્વના મૂલપ્રતિબંધને અવિદ્યા કહે છે. અને તે તથા તેનાં પરિણામો અભિમાન, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ (મર્યાદાવાળા જીવનના નાશનો ભય) તે ચિત્તને ડહોળી નાખી મલિન અને ઝાંખું બનાવે છે. આ ચિત્તસત્વને ડહોળનારો મેલ–એનું નામ ક્લેશ કહેવાય છે. આ ક્લેશના રંગથી રંગાયેલું ચિત્ત ક્લિષ્ટ કહેવાય છે. આ રંગવિનાનું ચિત્ત અક્લિષ્ટ કહેવાય છે. આ ક્લેશની ચાર અવસ્થાઓ હોય છે. તેઓ પ્રસંગે તળીએ જાય, જેમ કીચડ નીચે ઠરી બેસે, અને ઉપરનું જળ નીતરેલું જણાય, તેમ સૂતેલા રહે છે. આ પ્રકારના ક્લેશો તો પ્રસુપ્ત એટલે ઉંઘતા કહેવાય છે. વળી પ્રસંગે તેઓ ક્ષીણ અથવા પાતળા થયેલા હોય છે તેને તનુ કહે છે, વળી વચમાં શમી જાય, પુનઃ જાગે એવા થાય ત્યારે ત્રુટેલી સાંકળના કકડાજેવા વિચ્છિન્ન કહેવાય છે. પ્રસંગે તેઓ ઉત્કટ વેગવાળું રૂપ પકડે છે એટલે તેઓ ઉદાર કહેવાય છે. ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ વધારે થશે. સ્ત્રીવિષયક કામ–એ એક જાતનો રાગરૂપ ક્લેશ છે. તે ક્લેશ બાલ્યાવસ્થામાં પ્રસુપ્ત હોય છે; યૌવનના આરંભમાં તનુ હોય છે, એક સ્ત્રીમાં તેનું મન મગ્ન થાય, અને ઇતર સ્ત્રીમાં વિરક્ત થાય–એ રાગની વિચ્છિન્ન અવસ્થા છે; અને સ્થિર વેગથી એક સ્ત્રીમાં રાગ ચાલ્યાં કરે તે ઉદાર-અવસ્થા છે. ચિત્તમાં રહેલા આ ક્લેશો વિષયી પ્રાણિઓમાં ઘણે ભાગે વિચ્છિન્ન અને ઉદારઅવસ્થામાં હોય છે, ક્રિયાયોગિઓમાં તે તનુ અવસ્થામાં હોય છે; ધ્યાનયોગિઓમાં તે પ્રસુપ્ત હોય છે, જ્યારે સમાધિપ્રજ્ઞા થાય છે ત્યારે આ ક્લેશોનું મૂળ બીજ અવિદ્યા દગ્ધ થાય છે. તેથી તેવા ચિત્તમાં ક્લેશો પકવભાવવાળા અથવા દગ્ધબીજઅવસ્થામાં હોવાથી તેમાંથી ક્લિષ્ટ વૃત્તિઓનાં અંકુરો, પલ્લવો વગેરે ફુટતાં નથી. આથી ક્રિયાયોગ–તપ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરપ્રણિધાન–ક્લેશોને પાતળા એટલે તનુ કરે છે, ત્યારે સમાધિપ્રજ્ઞા તેને દગ્ધબીજ કરે છે. સમાધિપ્રજ્ઞાવિનાનો ધ્યાનયોગ તે ક્લેશોને માત્ર નિદ્રિત કરે છે, પરંતુ ભાવિ ઉદયને અટકાવી શકતો નથી.

ક્લેશમાત્રનું મૂળબીજ અવિદ્યા તે વિદ્યાનો અભાવ નહી પરંતુ અવળું અથવા વિપર્યયજ્ઞાન. પ્રકૃતિ અને તેનાં પરિણામોમાં અનિત્ય છતાં નિત્યબુદ્ધિ, અશુચિ છતાં પવિત્રતાની બુદ્ધિ, દુઃખમય છતાં સુખપણાની બુદ્ધિ, અને અનાત્મ છતાં આત્મપણાની બુદ્ધિ થવી તે અવિદ્યાનું સ્વરૂપ છે.

અવિદ્યાવડે ઉત્પન્ન થનારા અભિમાન, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશને વશ થયેલું ચિત્તસત્ત્વ, મન તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોને પ્રેરી, કાયિક, વાચિક અને માનસિક કર્મ કરાવે છે આ કર્મ શુભ અથવા પુણ્યરૂપ હોય ત્યારે શુક્લ, અશુભ અથવા પાપરૂપ હોય ત્યારે કૃષ્ણ; શુભાશુભ અથવા મિશ્ર હોય ત્યારે શુક્લ કૃષ્ણઃ—એમ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે. અવિદ્યા દગ્ધ થયા પછી પ્રારબ્ધકર્મના વેગનો ક્ષય થતાં સુધી જે યોગીજનનું કર્મ થાય તે અશુક્લકૃષ્ણ કહેવાય છે અને તે ભવબંધનું કારણ નથી. ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો સંસારગતિનાં ઉત્પાદક છે.

કર્મવડે ઉત્પન્ન થનારા ધર્માધર્મ ચિત્તમાં અદૃષ્ટ રૂપે રહે છે તે કર્માશય કહેવાય છે. આ આશયને વાસનાપુરી અથવા અપૂર્વ કોશ કહે છે. આ ધર્માધર્મરૂપ બીજકો લિંગ શરીરને અમુક પ્રકારના સ્થૂલ આયતનમાં જન્મ આપે છે તે સ્થૂલ આયતનથી અમૂક કાલપર્યંત સ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે. એટલે આયુષ્‌ને રચે છે અને તે આયતનમાં આયુષ્‌ના અવધિપર્યંત સુખ તથા દુઃખનો ભોગ અવિદ્યામાં ગુંચાયેલા જીવને કરાવે છે. કર્માશયનાં બીજકો આ પ્રમાણે જાતિ, આયુષ્ અને ભોગરૂપ પરિણામો પ્રકટ કરે છે તે પરિણામોને વિપાક કહે છે.

આ પુણ્યાપુણ્યરૂપ,—ધર્માધર્મરૂપ—કર્મબીજકો પ્રત્યેક સામાન્ય નિયમથી ત્રણ વિપાકને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે, પરંતુ તેઓ પૃથક્ પરિણામો ભાગ્યે પ્રકટાવે છે. તેઓ એક અંગીકર્મના સંસ્કારને સજાતીય-વિજાતીય ધર્મવડે વળગે છે. એટલે સમજાતીય કર્મબીજકો અમુક વ્યૂહમાં એક મુખ્ય કર્મને વળગે છે, અને વિજાતીય કર્મના બીજકો તે વ્યૂહથી છૂટાં રહે છે. જેમ અમદાવાદની ટપાલમાં નાંખેલા કાગળો એક પોસ્ટઓફીસમાં એકત્ર થયા છતાં, અને એક સત્તામાં પડયા છતાં પૃથક્કરણ પામી મુંબાઈતરફ રવાના થવાના કાગળો એક વ્યૂહમાં આવે છે, અને કાઠીઆવાડ તરફ જાવાન

બીજા વ્યૂહમાં જાય છે, તેમ કર્મબીજકો પણ સજાતીય, વિજાતીય વ્યૂહ અથવા આશયો અથવા કોશો રચે છે. આવા કર્માશયો અથવા કર્મકોશો એકતંત્ર થઇ સુખ તથા દુઃખરૂપ વેદનાને અથવા ભોગને વિપાકઅનુસાર દૃષ્ટજન્મમાં પ્રકટ કરે છે, અથવા તો અદૃષ્ટ જન્મઉપર મુલતવી રાખે છે.

કર્માશય અથવા કર્મકોશ—અનેક કર્મના સજાતીય અથવા અવિરોધી બીજકો અથવા સંસ્કારોનો બનેલો અવિદ્યાક્ષેત્રમાં અને તેદ્વારા ચિત્તભૂમિમાં પડી રહે છે. પરંતુ તે અંકુર કાઢવામાં બે પ્રકારના ગુણની અપેક્ષા રાખે છે. જેમ ડાંગરનો ગોટલો છોડા-સાથે હોય અને તે પણ શેકયા વિનાનો હોય તો જ માટીમાં નાંખી મૂકેલો ઊગે છે, તેમ કર્માશય પણ રાગદ્વેષાદિ કલેશના છોડાં અથવા આવરણવાળો જોઇએ; તથા ધ્યાનયોગ વડે તેનો બીજસ્વભાવ દગ્ધ થયેલો ન જોઇએ. આથી જે કર્માશયો કલેશમૂલક નથી, અથવા દગ્ધબીજ છે તે વિપાકને પામતા નથી. તત્ત્વજ્ઞાનના ઉદય થયા પછી થયેલાં કર્મો અવિદ્યાક્ષેત્રના દાહને લીધે વિપાકને પામતાં નથી; તેમ ધ્યાનયોગથી દગ્ધકલેશપુરવનાં કર્મો પણ વિપાકને પામતાં નથી.

ત્યારે કલેશમૂલક અને અદગ્ધબીજ કર્માશયો અંકુર કાઢી ફલને ઉત્પન્ન કરે છે. કર્માશયો જે અંકુર, પલ્લવ અને ફલને ઉત્પન્ન કરે છે તેનું પારિભાષિક નામ વિપાક છે. અને તે ત્રણ પ્રકારનો હોય છેઃ (૧) જન્મ અથવા જાતિ, (૨) આયુષ્ અને (૩) સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ભોગ. ઉપર કહ્યાપ્રમાણે પ્રત્યેક કર્મ ન્યૂનાધિક અંશમાં આ ત્રણ પરિણામોને પ્રકટ કરવા સમર્થ છતાં, તે મધપૂડાની માફક એક અંગીકર્મ સાથે જોડાઇ પોતાનો મધજેવો પ્રસવ ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રાણીના જન્મ-ક્ષણથી મરણપર્યંતમાં થયેલાં અનંત કર્મો પ્રાયણ-ક્ષણે ઉદ્બુદ્ધ થાય છે. જીવન અથવા પ્રાણબલ એક દેહમાં મર્યાદિત કરનાર ઘણાં કર્માશયોને દબાણ કરનાર સાધન છે. તે જીવનની ઉત્ક્રાંતિ થવાના પ્રસંગે દબાણ ખસી જવાથી વર્તમાનજન્મનાં અથવા ભૂત અનંત જન્મોનાં જે જે કર્માશયો પકવ થયાં હોય અથવા ફલાભિમુખ થયાં હોય, તે ઉપર ડોકીયાં કાઢે છે. આવાં કર્માશયોનું નામ "નિયતવિપાક કર્માશય" કહે છે. તે નિયતવિપાકકર્માશયો એકવ્યૂહ થઈ જાય છે, અને જેમ સમાન તાપવાળાં ધાતુનાં પારાં

હથોડી મારવાથી એક તંત્ર થઇ જાય છે તેમ આ સજાતીય અથવા અવિરોધી પક્વ કર્માશયો પ્રાયણક્ષણે એક તંત્ર થઇ જાય છે, અને ભાવિજન્મ, આયુષ્ અને ભોગની મર્યાદાનું નિર્માણ કરે છે. ત્યારપછી પુરુષના દષ્ટ જન્મની વેદના શરુ થાય છે, એટલે પ્રાણના ઉત્ક્રમણ-પછી યોગ્ય સ્થૂલના સંબંધમાં લિંગશરીર આવતાં તે એકતંત્ર પક્વ કર્માશયો પુરુષને જન્મનું ભાન કરાવે છે, અને તે જન્મસાથે મનુષ્યત્વાદિ જાતિનું પણ નિર્માણ કરે છે. જાતિ આ પ્રમાણે કર્મથી નિયંત્રિત હોય છે. આ જાતિ અથવા સર્ગ, દૈવ, માનુષ અને તિર્યક્ યોનિ એવા મુખ્ય ત્રણ વર્ગનો હોય છે. તેમાં દૈવવર્ગમાં બ્રાહ્મ, પ્રાજાપત્ય, ઐન્દ્ર, પૈત્ર્ય અથવા યાત્ર્ય, ગાંધર્વ, કૌબેર અથવા યાક્ષ, રાક્ષસ, અને પૈશાચ—એવા આઠ પેટાવર્ગ છે. માનુષસર્ગ વર્ણ-વ્યવસ્થાવાળો અને વર્ણવ્યવસ્થાવિનાનો એમ બે પ્રકારનો હોય છે. બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણની વ્યવસ્થાવાળો સર્ગ અને તેવી વ્યવ-સ્થાવિનાના હોય છે. તેમાં પ્રથમ વ્યવસ્થાળો સર્ગ વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મોવડે શ્રેયસ્સિદ્ધિ સરળતાથી કરી શકે છે. ઈતર માનુષ સર્ગ તેવી સિદ્ધિ કરી શકતો નથી. તિર્યક્યોનિ-સર્ગમાં પાંચ પેટા વર્ગ છેઃ—પશુનો, સર્પજાતિનો, મત્સ્યજાતિનો, પક્ષિજાતિનો અને પ્રેતજાતિનો આ પ્રકારે આઠ દૈવસર્ગ, એક માનુષસર્ગ અને પાંચ તિર્યક્વર્ગના સર્ગ મળી ચૌદ પ્રકારની જાતિઓ છે. આ જાતિની પેટા જાતિઓ, પેટાવર્ગો અને વિભાગો અનંત થાય છે, પરંતુ મુખ્યજાતિ ધર્મવડે વિપાક ઓળખી શકાય છે.

આ ઉપરાંત નારકિ વર્ગ અને સ્થાવરાંત વર્ગ છે. પરંતુ તે કેવલ દુઃખભોગની યોનિ છે. તેમાં સુખનો અનુભવ હોતો નથી. તેવાં દુઃખભોગને પ્રકટાવનાર કર્માશયો મનુષ્યજન્મમાં કદી દષ્ટ-જન્મવેદનીય એટલે વર્તમાન જન્મમાં અનુભવી શકાય તેવાં હોતાં નથી; તેવા જ રીતે ક્ષીણક્લેશ મહાપુરુષોનાં કર્માશયો ભાવિ અદષ્ટ-જન્મમાં અનુભવી શકાય તેવાં હોતાં નથી. તેવાં કર્માશયો તો દષ્ટ-જન્મમાં જ અનુભવી શકાય તેવાં હોય છે, અને તે અનુભવપછી જન્માંતરપરિણામ થતો નથી.

દષ્ટજન્મ થયા પછી જાતિનિર્માણ થઇ જાય છે ત્યાર પછી તે જ જન્મમાં અથવા ભવમાં કેવલ ભોગને ઉત્પન્ન કરે તે એક વિપાક; ભોગ અને આયુષ્માં ઉપકાર કરે તે દ્વિવિપાક; અને જન્મ, આ-યુષ્ય અને ભોગ—એ ત્રણેને ઉદય કરે તે ત્રિવિપાક.

અત્ર સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થશે કે એક દૃષ્ટ જન્મ થયા પછી તે જ જન્મમાં નવો જન્મ, આયુષ અને ભોગ શી રીતે થાય? આ સંબંધમાં યોગશાસ્ત્રનું મંતવ્ય એવું છે કે તીવ્રસંવેગથી કરેલાં એટલે તીવ્રવૈરાગ્યથી સેવાયેલાં શુક્લ કર્માશયો મંત્રપ્રભાવથી, તપના પ્રભાવથી, સમાધિના બલથી, ઇશ્વર, દેવતા, મહર્ષિ અને મહાપુરુષના અનુગ્રહથી વહેલાં પાકી જાય છે. જેમ કેટલાંક વૃક્ષોને કૃત્રિમ ગરમીમાં રાખવાથી તેઓ સત્વર ફલોદય કરે છે તેમ તીવ્ર સંવેગવાળાં પુણ્યકર્મો દૃષ્ટજન્મમાં પાકી જાય છે. તેથી નંદીશ્વરનું આઠ વર્ષનું દૃષ્ટજન્મનું આયુષ નિર્માણ થયેલું છતાં અદ્ભુત પુણ્યબલથી તે જ દેહમાં ચિરંજીવિત્વ પ્રાપ્ત થઇ શ્રી સદાશિવના ગણાધ્યક્ષનું પદ મળ્યું હતું; તેવી રીતે માર્કંડેયને પણ થયું હતું. આવાં આયુર્વર્ધક પુણ્યકર્માશયો હોય છે. તેવી જ રીતે તીવ્ર રાગદ્વેષથી ભયભીત પ્રાણીને, વ્યાધિગ્રસ્તને, દીન પ્રાણિને, ભરોસો રાખી આશ્રય લેનાર પ્રાણિને, મહાનુભાવ પુરુષોને, તપસ્વીઓને, અનાથ સ્ત્રી બાલને, જો પુનઃ પુનઃ અપકાર કરવામાં આવે તો તેના તે જ જન્મમાં ઇતર ભવની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ નહુષરાજા ઇન્દ્રપદને પ્રાપ્ત થવાના આયુષ્યવાળો છતાં મુનિજનને પાદપ્રહાર કરવાથી તે જ દેહમાં તિર્યગ્ભાવને પામ્યો હતો. વર્તમાન જન્મમાં મનુષ્ય યોનિમાં રહ્યા છતાં કેટલાંક ઉત્કટ અધર્મીઓને તિર્યગ્ભાવવાળી, હાથપગવિનાની વ્યાધિગ્રસ્ત ભયંકર સ્થિતિ થઇ જાય છે. તે પ્રાણી જાતિમાત્ર મનુષ્ય રહે છે, પણ સ્થિતિ કેવલ પશુસમાન થઇ જાય છે.

સામાન્ય નિયમથી વિપાક પામેલા કર્માશયો એક ભવમાં ખપે તેવા હોય છે, પરંતુ અનેક ભવની પરંપરામાં પણ તે ખપે છે. બ્રહ્મહત્યાદિ મહાપાતકો ધારાબંધ સાત ભવમાં દુઃખપ્રતીતિ કરાવે છે; તેવી જ રીતે તીવ્ર સંવેગવાળાં પુણ્યકર્મો ધારાબંધ પુણ્યયોનિમાં જન્મ આપ્યા કરે છે. આ નિયમ નથી પણ અપવાદ છે. આ પ્રમાણે દૃષ્ટજન્મમાં જેનાં ફલ અનુભવાય તેવાં વિપક્વ કર્માશયો, તથા અદૃષ્ટજન્મમાં જેનાં ફલ અનુભવાય તેવાં વિપક્વ કર્માશયો એક બે અને ત્રણ ફળને પ્રકટ કરે છે.

ત્યારે અવિપક્વ કર્માશયો જે અદૃષ્ટજન્મમાં ફળે તેવાં હોય તેની શી સ્થિતિ થાય છે? યોગશાસ્ત્રમાં તેની ત્રણ પ્રકારની ગતિ સ્વીકારી છેઃ (૧) વિરોધી કર્મવડે તેનો નાશ થાય, જેમકે નિયત

પ્રાયશ્ચિતવડે નિયત પાપનું ફલ અટકે છે, તેમ તપ, સ્વાધ્યાય વગેરે શુકલ કર્માશયવડે કૃષ્ણકર્મ અને મિશ્ર કર્મો નાશ પામે છે.

(૨) કેટલાંક મુખ્ય કર્મના ફલોદયની મર્યાદામાં અંતર્ગત થાય છે, અને તેથી જ્યારે અંગિકર્મ ફળે ત્યારે અંગકર્મ પણ ફળે. જેમકે જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞકર્મ પ્રધાન પુણ્ય કર્મ છે; પરંતુ તેમાં થતી હિંસા ગૌણ પાપ છે. તેનું પ્રાયશ્ચિત્તથી નિવારણ ન થયું હોય તો તે હિંસાનો કર્માશય ગૌણરૂપે પ્રધાન પુણ્યકર્માશયમાં પેસી જાય છે, અને જ્યારે સ્વર્ગાદિ સુખ મળે ત્યારે બીજા દેવોનાં સુખને જોઇ અસૂયાદિ દોષથી તે પ્રાણિ બળે છે. આ પુણ્યભોગકાલે સંતાપ થવો તે અંગપાપકર્મનું ફલ છે. જેમ સારી શેરડીમાં અથવા કેરીમાં અંતઃ સડો લાગે છે તેમ પુણ્યયોનિમાં જન્મ્યા છતાં અંતઃસડો લાગેલાં ચિત્તસત્વો હોય છે. અને આથી વિવેકીઓ આ પુણ્યવાનની, સ્થિતિ જોઇને પણ વિરક્ત થાય છે.

(૩) પ્રસંગે અપકવ કર્માશયો નિયતવિપાક કર્માશયના ફલ-પ્રવર્તક બલથી દબાઇ પોતાનું ફલ પ્રવર્તાવવામાં ચિરકાલ સુપ્ત પડી રહે છે. જેમ ચિત્તશુદ્ધિના પ્રવર્તક નિષ્કામ કર્મયોગવડે જો ચિત્ત-શુદ્ધિ સધાઇ અને વિવેકજ્ઞાન થયું, અને આધિકારિક પદને પ્રાપ્ત કરાવનાર નિયત વિપાકકર્માશય પ્રાયણસમયે ઊભું થયું તો તે પુરુષનાં સઘળાં અદૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્માશયો દબાઇ પડી રહે છે. અને તે ક્યારે અને કેવાં પરિણામને પ્રકટ કરશે તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. જો વિવેકજ્ઞાનસાથે આધિકારિક પદ હોય તો ક્રમ-મોક્ષમાં તે પુરુષ પડેલો હોવાથી સઘળાં અનિયત વિપાકકર્માશયો કાં તો નાશ પામે છે, કાં તો તે મહાપુરુષના અનુગ્રહથી, તેના ભક્ત અથવા શિષ્ય જનમાં તે પુણ્ય કર્માશયો દાનવડે એકતંત્ર થઇ તે ભક્ત અથવા શિષ્યને ઉપકાર આપે છે. અને તેના દ્વેષીજનોમાં તેનાં અપુણ્ય કર્માશયો સજાતીય તાકથી તણાઇ તીવ્ર તાપ આપે છે. જો વિવેકજ્ઞાનવિના આધિકારિક પદે ગતિ થઇ હોય છે તો ક્ષીણ પુણ્ય થયા પછી જે કર્માશયો પુણ્યભોગ કાળે અંતર્ગત પરિપાકને પામ્યા હોય તે અંકુરિત થઇ મૃત્યુલોકમાં અથવા ઇતર લોકમાં જન્માન્તરપરિણામ પ્રકટાવે છે. આવાં કર્માશયને પુણ્ય-ભોગની સમાપ્તિએ જન્માન્તર કરાવી વિપાકને પ્રકટ કરે તેને અનુ-શય કહે છે. જેમ કસ્તુરીવાળી દાબડીમાં કસ્તુરી કાઢી લીધા પછી

આપણું બીજો ઉપયોગ કરીએ તોપણ તે બીજા પદાર્થોને પણ કસ્તુરીનો સુવાસ આપે છે અને જેમ હુંગળી વગેરે કાઢી લીધેલા પાત્રમાં સારી વસ્તુને પણ દુર્ગંધનો પાશ લાગે છે તેમ ઉંચા લોકમાં પુણ્યભોગાર્થે ગતિ થયા પછી તે ભોગના અવસાને જે દબાયેલા કર્માશયો વિપાકને પામ્યા હોય તે અનુશય—નીચે સૂતેલા—ઉપર આવે છે. અને તેના સ્વભાવને અનુસાર જન્માન્તરપરિણામ પ્રકટાવે છે. પછી શુભ અનુશય હોય તો શુભ યોનિમાં અને અશુભ અનુશય હોય તો અશુભ યોનિમાં જન્મ થાય છે. ચંદ્રલોકમાં સુખ ભોગવ્યા પછી પિતૃયાણે ગતિ કરનારની અનુશયને અનુસાર ભૂલોકમાં જન્મ થાય છે અને તેઓ મનુષ્યજન્મને જ ધારણ કરે તેવો નિયમ નથી. નઠારી યોનિમાં પણ અનુશય નઠારો હોય તો જન્મ પામે. આથી વિવેકજ્ઞાનવિનાનું આધિકારિક પદ, અથવા દેવયોનિમાં જન્મ થવાથી ભવરોગનાં બીજો બળતાં નથી. માટે વૈરાગ્યની સિદ્ધિવડે ક્લેશક્ષય કરવાથી જ જન્માન્તર અટકે છે, બીજો ઉપાય નથી.

ક્લેશવડે ત્રણ પ્રકારનાં કર્માશયો અને તે કર્માશયોવડે ત્રણ પ્રકારના વિપાક ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિપાકો અભિમાનીને સુખ તથા દુઃખની વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. પુણ્ય કર્માશયવડે સુખવેદના અને અપુણ્ય કર્માશયવડે દુઃખવેદના થાય છે.

આ સામાન્ય નિયમ છે. પરંતુ વિવેકીને લૌકિક સુખ પણ દુઃખરૂપે પ્રતીત થાય છે. જેમ આપણા સ્થૂલ શરીરઉપર ધૂળના રજકણો ચોંટે તો આપણને દુઃખપ્રતીતિ થતી નથી, પરંતુ આંખમાં અત્યંત ઝીણું રજકણ જાય તો તીવ્ર વેદના થાય છે; તેમ વિવેકીનું ચિત્ત અત્યંત કોમલ હોવાથી સુખપરિણામોમાં પણ દુઃખનું ભાન કરી શકે છે. ભસ્મ ચોળનારને શરીરે ટાઢનું ભાન ન થાય, પરંતુ આંખમાં રજકણ જવાથી દુઃખ થાય, તેમ સ્થૂલ સુખનો ભોગ વિષયી જનોને મોહજન્ય આનંદ ઉત્પન્ન કરે, પરંતુ વિવેકીને તો તે ઝેરી નિશાનો આનંદ સમજાય. સુખના અનુભવવડે ભોગનો અભ્યાસ થાય છે, ભોગાભ્યાસવડે રાગ વધે છે, રાગવડે ઇન્દ્રિયોની ભોગ ભોગવવાની કુશળતા વધે છે, એ કુશળતાવડે ઉપભોગ સિદ્ધ કરવા, કાયિક, વાચિક અને માનસિક હિંસા થાય છે, અને આ દોષથી ચિત્તસત્ત્વ વધારે ક્લેશવાસનાવાળું થાય છે. આ પરિણામી દુઃખના વિચારથી સુખભોગકાળે વિવેકીને દુઃખનું ભાન થાય છે.

વળી સુખ સાધનોની તૃષ્ણાથી તણાતો જીવ અનુકૂલ પ્રાણિઓપ્રતિ અનુગ્રહ અને પ્રતિકૂલ પ્રાણી પ્રતિ પીડા કરવાના વેગથી શરીર, મન અને વાણીના વ્યાપારવડે જે ધર્મ અને અધર્મનો સંચય કરે છે, તેથી જે લોભ અને મોહની વાસના દૃઢ થાય છે તે સુખસમયે પરિતાપને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ચિત્તસત્વની ભીતરની શગડી તે તાપદુઃખ છે.

વળી સુખાનુભવથી ચિત્તમાં સુખવાસના, તેવડે સુખનું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ, તે વડે રાગવૃદ્ધિ, તે વડે મન, વાણી અને શરીરની ચેષ્ટા, તે વડે પુણ્યાપુણ્ય, અને તે વડે જન્માદિ વિપાક—આ પરંપરા તે સંસ્કારદુઃખ કહેવાય છે.

વળી સુખાનુભવવાળી વૃત્તિ પોતે જ સુખ દુઃખ અને મોહના કારણભૂત દ્રવ્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી કેવલ સુખમય કદી હોઇ શકતી જ નથી, તેમાં દુઃખ તથા મોહનું વિષ પેઠેલું જ હોય છે, જો કે સુખસમયે તે વિષ ઉપર તરી આવેલું હોતું નથી, પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં સુખભોગના અવધિએ તે વૃત્તિની દુઃખની છાયામાં અને મોહમાં પલટાયા વિના રહેતી નથી. આથી સુખવૃત્તિ કંઇ સ્થિર પરિણામ નથી માટે વિવેકી તેનાથી પણ છૂટવા માગે છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ વિપાકો જે સુખ અને દુઃખને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાં દુઃખ તો પ્રાણીમાત્રને હોય છે તો પણ વિવેકીને સુખભોગ પણ પરિણામદુઃખ, તાપદુઃખ, સંસ્કારદુઃખ, અને વૃત્તિના અસ્થૈર્યરૂપ દુઃખથી દુઃખમય જણાય છે. અને તેથી તે વૈરાગ્ય અથવા વૈતૃષ્ણ્યને જ ઝંખે છે. વિવેકીની આ તીવ્ર કોમલતા વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ કરી તેને સંસારતરફ ઝુકાવતી નથી, પરંતુ કૈવલ્યતરફ ઝોક આપે છે.

---

(૪) સાંખ્ય–યોગ વિચારકો.

કપિલ મહર્ષિ.

સાંખ્ય વિચારોનું પ્રાચીનરૂપ હાલ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ચરકસંહિતામાં મળી આવે છે. આ સંહિતાકાલ ઇ૦ સ૦ના પહેલા સૈકાનો છે. પરંતુ ચરકમુનિએ તે વિચારો આત્રેયના મુખદ્વારા જણાવ્યા છે.

સાંખ્યશાસ્ત્રના આદિ વિદ્વાન્ કપિલ મહર્ષિ ગણાય છે. આ મહર્ષિ તે ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી કે હિરણ્યગર્ભ અથવા અગ્નિનું રૂપક હતું તે નિર્ણય કરવો ઘણો કઠિન છે. શ્વેતાશ્વતર મંત્રોપનિષદ્‌માં પરમેશ્વરમહિમાના વર્ણનપ્રસ્તાવમાં કહે છે કેઃ—

यो योनिं योनिमधितिष्ठति एको विश्वानि रूपाणि
योनीश्च सर्वाः ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानै
र्बिभर्ति जायमानं च पश्येत् (શ્વે૦ ૫–૨)

જે પરમેશ્વર જુદી જુદી યોનિને નિયંત્રિત કરે છે, અને જાતિનું નિર્માણ કરે છે, જે અદ્વિતીય પરમાત્મા સર્વ રૂપોમાં (વ્યક્તિમાં) અને સર્વ યોનિમાં (જાતિને) પ્રવેશ પામે છે, અને જે પરમાત્મા આદ્ય પ્રકટ થયેલા ઋષિ કપિલને જ્ઞાનવડે ભરે છે તે પ્રકટ થતા પરમાત્માનું દર્શન કરવું—આ મંત્રમાં જે કપિલ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે તેવડે સાંખ્યશાસ્ત્રના કપિલના મહિમાનું સૂચન થાય છે કે અન્યનું? આ શબ્દ જે પ્રકરણમાં આવે છે તે પ્રકરણમાં આદ્યપુરુષ હિરણ્યગર્ભનું કપિલ એ નામ છે, એવો ભાવ શ્રી શંકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં જણાવે છે, (જૂઓ બ્ર૦ સૂ૦ ૨–૧–૧) અને તે ભાવ કપોલકલ્પિતનથી, પરંતુ સપ્રમાણ જણાય છે. કારણ કે—

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं सनो बुद्धया शुभ या संयुनक्तु ।
(શ્વે૦ ૪–૧૨)

જે વિશ્વના અધિપ મહર્ષિ રુદ્ર દેવોની ઉત્પત્તિના અને વિકાસના કારણ છે, અને જે પ્રકટ થતા હિરણ્યગર્ભને (જ્ઞાનદૃષ્ટિથી) જુઓ એવી આજ્ઞા કરે છે તે શુભબુદ્ધિવડે અમને સંયુક્ત કરો; એ આગળ આવેલા મંત્રસાથે પાછલો મંત્ર વિચારતાં પ્રકટ થતા અગ્નિ જે આદિ હિરણ્યગર્ભનું બાહ્યરૂપ છે તેના પિંગલ વર્ણને જે "કપિલ" સંજ્ઞા આદ્યઋષિને લગાડવામાં આવી છે. તેથી કપિલ એ વિશેષ નામ નથી, પરંતુ ગુણવાચક નામ છે અને તે અગ્નિ અથવા હિરણ્યગર્ભને લાગુ પડે છે. આ અગ્નિ અથવા હિરણ્યગર્ભ આદ્યબાલ છે, એવું શ્રૌતવાઙ્મયમાં આપણે સારી

રીતે જોઈ શકીએ છીએ. પાછળથી આ ગુણવાચક નામ વિશેષ નામ તરીકે યોજાયું, અને આદિ વિદ્વાન્ કપિલ ગણાયા.

પરમેશ્વર અથવા તેની આદ્યવિભૂતિ રુદ્ર વિશ્વના આરંભમાં આદિ પુરુષ હિરણ્યગર્ભ જેનું પાછળથી બ્રહ્મા નામ પડયું તેને આજ્ઞાચક્રની દૃષ્ટિવડે જ્ઞાનથી પૂર્ણ કરે છે અને તેથી તે આદ્યદ્રષ્ટા અથવા મહર્ષિ જન્મ-સિદ્ધ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્યવાળા છે એ ભાવનાને વશ-વર્તી પાતંજલસૂત્રના વ્યાસભાષ્યમાં એક પ્રાચીન આગમવાક્યનો ઉલ્લેખ છેઃ—

आदिविद्वान् निर्माण चित्तमधिष्ठाय कारुण्याद् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तंत्रं प्रोवाच ॥ (યો. સૂ. ૧. ૨૬. ઉપરનું ભાષ્ય.

આદિ વિદ્વાને સ્વેચ્છાથી શુદ્ધ સત્વમય ચિત્તને નિર્માણ કરી, તેના ઉપર સ્વામીભાવ સિદ્ધ કરી કરુણાથી તે ભગવાન પરમ ઋષિએ જિજ્ઞાસુ આસુરીને આ સાંખ્યતંત્ર કહ્યું:—

આ આગમવાક્યમાં જે આદિ વિદ્વાનનો ઉલ્લેખ છે તે કપિલનો છે એમ સર્વ ટીકાકારોનું કહેવું છે, અને આ વાક્ય પંચશિખનું છે એવું પણ સંપ્રદાયગ્રંથોથી સમજાય છે. તેથી સહજ સમજાય છે કે આદિ વિદ્વાન્ કપિલ કોઈ સામાન્ય જન્મ પામનારી ઐતિહાસિક વ્યક્તિ ન હતી; પરંતુ શાસ્ત્રની ભાવનાએ ઉભી કરેલી અયોનિજ કલ્પિત વ્યક્તિ હતી. અને તે વ્યક્તિના સઘળા ગુણધર્મો શ્રૌતકાલના હિરણ્યગર્ભ અથવા અગ્નિના ગુણધર્મોમાંથી આરોપાયા હતા.

આ જન્મસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનવાળા મહર્ષિ કપિલનું સાંખ્યતંત્ર બાવીસ સૂત્રાત્મક હતું. આ બાવીસ સૂત્રોનો નિર્દેશ તત્ત્વસમાસની "સર્વોપકારિણી"—ટીકામાં થયો છે. તે ટીકાકારના અભિપ્રાય-પ્રમાણે આ બાવીસ સૂત્રોમાં મૂલ સાંખ્યનાં બીજો છે. અને તે નારાયણ અવતાર મહર્ષિ કપિલનાં રચેલાં છે, અને તે બીજઉપરથી ષષ્ટિતંત્ર અને સૂત્રની વ્યાખ્યાયી વૈશ્વાનર અવતાર કપિલે કરી. આ સાંપ્રદાયિક નોંધથી પણ સમજાય છે કે કાળે કરી હિરણ્યગર્ભના રૂપકતરીકે પ્રકટ થયેલા કપિલ—પ્રથમ નારાયણના અંશાવતાર થયા, અને પછી રુદ્રના અંશાવતાર થયા. અને પાછળથી મહાભારતમાં શિવસહસ્ર નામમાં કપિલનું નામ પેઠું, અને રામાયણમાં વાસુદેવ—

વિષ્ણુના અવતારતરીકે કપિલ ગણાયા. જેમણે સગરના સો પુત્રોને નેત્રના અગ્નિવડે દાહ કર્યો. વળી મૂલ શ્રુતિના ભાવનું કોકડું વધારે ગુંચવવા બ્રહ્માના માનસ પુત્રોમાં કપિલની ગણના થઇ એટલે પુરાણોમાં તે બ્રહ્મપુત્ર તરીકે મનાયા.

વળી ધર્મપ્રજાપ્રતિની અહિંસા નામની પત્નીથી સનક, સનન્દન, સનાતન, સનત્કુમાર, કપિલ, આસુરિ, વોઢૃ અને પંચશિખઃ આ પુત્રોપૈકી સનકાદિ ચાર યોગતંત્રમાં નિપુણ થયા, અને કપિલાદિ ચાર સાંખ્ય-તંત્રમાં નિપુણ થયા. આ આઠ પૈકી સનત્કુમારવિનાના સાતનો ઉલ્લેખ કાત્યાયન પરિશિષ્ટ સૂત્રમાં આપેલી તર્પણવિધિની કારિકામાં થયો છે, અને દેવગણ પછી, મનુષ્યદેવગણના તર્પણમાં આ સાત સાંખ્યાચાર્યોનો નિર્દેશ થયો છે. કાત્યાયન ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં થયા. એટલે તે સમયમાં પણ કપિલ મુનિનું નામ કોઇ ઐતિહાસિક વ્યક્તિતરીકે ન હતું, પરંતુ ઘણા પુરાતન મનુષ્યદેવમાં હતું; અને આથી જ ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં સાંખ્ય વિચારો ઘણા પ્રાચીન કાળના હતા એમ સમજાય છે.

કપિલમાં કાં તો રુદ્રની અથવા હિરણ્યગર્ભની, અથવા વિષ્ણુની ભાવારોપણા થયેલી છે, અને તેથી પાછળથી કોઇ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ થયેલી. તેમાં તે ભાવના આરોપણબલથી તે વ્યક્તિમાં તે તે દેવનો અવતારભાવના પેઠેલી જણાય છે. પુરાણોમાં સ્વાયંભુવ મનુ-એટલે પ્રથમ મનુના પુત્ર કર્દમ પ્રજાપતિ થયા, અને તે દેવહૂતિસાથે પરણ્યા. દેવહૂતિને અરુન્ધતી, કલા, શ્રદ્ધા, હવિર્ભુ, ક્રિયા, ગતિ, ખ્યાતિ, શાંતિ અને અનસુયા નામની નવ દિકરીઓ થઇ અને કપિલ મહર્ષિ પુત્રરૂપે થયા. તેમના દ્વારા દેવહૂતિને તત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું-એ પ્રકારની આખ્યાયિકા છે.

કપિલ મહર્ષિ કેવલ માનસપુત્ર અથવા કલ્પિત મૂર્તિ નથી, પરંતુ શ્રૌતકાલના સમયની પ્રભાવવાળી એક સત્ય વ્યક્તિ હશે, પરંતુ ઐતિહાસિક વિવેકના અભાવે તે વ્યક્તિના અસ્તપછી તેમાં દેવભાવનાની આરોપણા થઇ એમ સમજાય છે, નહિ તો તેમને સત્ય દેવગણમાં તર્પણવિધિમાં ગણવામાં આવત, પરંતુ તેમ નહિ થતાં મનુષ્યદેવગણમાં તેમને મૂકયા છે તે ઉપરથી કેવલ દેવજેવી મૂર્તિ તો નહી જ હોય એવું અનુમાન થાય છે.

પુરાણોમાં પદ્મપુરાણમાં ગૌરીવિવાહવર્ણનમાં કુમારના જન્મપ્રસ્તાવમાં કપિલને ઇન્દ્રપ્રસ્થના રહેવાસી વર્ણવ્યા છે. કૂર્મપુરાણમાં

કપિલ ઉપપુરાણુનો ઉલ્લેખ છે, પણ તે ઉપલબ્ધ થયું નથી. કપિલ સ્મૃતિનો પણ ઉલ્લેખ બંગાળની એશીએટીક સોસાઇટીની લાઇબ્રેરીના લીસ્ટમાં છે. સમુદ્રયાનના જ્યોતિષ્શાસ્ત્રનો એક ગ્રંથ કપિલના નામે આરોપાયલો છે. પદ્મપુરાણુના પ્રકરણુતરીકે કપિલગીતા ઉપલબ્ધ છે.

આર્ષ સમયના બીજા સાંખ્ય વિચારકો સનક, સનન્દન, સનાતન, સનત્કુમાર, અંગિરા, વોઢૃ વગેરે કપિલકરતાં પણ વધારે કલ્પનાજાળમાં ગુંચાયેલા છે, અને તેઓ નામમાત્ર શેષ રહ્યા છે.

આસુરિ.

કપિલના પ્રત્યક્ષ શિષ્ય આસુરિ હતા. આ આસુરિ કલ્પિત મૂર્તિ નથી, પરંતુ શતપથના વંશબ્રાહ્મણમાં તેમનો યાજ્ઞવલ્ક્યપહેલાં ઉલ્લેખ છે. સાંજીવી પુત્રપર્યંત શુક્લ યજુષ્ અને કૃષ્ણ યજુષૂની શાખાના પ્રવર્તકો સમાન છે, પરંતુ સાંજીવી પુત્ર પછી પ્રાશ્નીપુત્ર જે આસુરિ સ્થાનનો નિવાસી હતો, તે ઋષિ થયા અને તેના આસુરાયણુ, અને તેના આસુરિ થયા. ત્યાંથી વંશ બ્રાહ્મણુ યાજ્ઞવલ્ક્યના નામઉપર જાય છે; અને તે શુક્લ યજુષ્ શાખામાં ઉતરે છે. આસુરિપછી તેના વંશના ઋષિઓનું વર્ણન નથી. કદાચ આસુરિના નિરીશ્વર સાંખ્યના વિચારને લીધે તેની શ્રૌત પ્રણાલિકા બંધ થઇ હોય અથવા શ્રૌતજ્ઞાનના વિરોધી વિચારોના પ્રવર્તક હોવાથી વંશ બ્રાહ્મણુમાંથી તેમની પરંપરા જાણી જોઇને કમી કરી હોય. પરંતુ આસુરિથી વંશ શાખા વિચ્છિન્ન થાય છે એ ખાસ વિચારવા જેવું છે.

પરંતુ શ્રૌત વિજ્ઞાન જે અદ્વૈતગામી છે તેના કરતાં સાંખ્ય વિજ્ઞાન જે દ્વૈતગામી છે તેની પ્રવૃતિ આસુરિએ અટકાવી ન હતી, પરંતુ તે વિજ્ઞાન તેમણે પંચશિખને આપ્યું હતું. આ પંચશિખાચાર્યના કોઇ પ્રાચીન આગમ ગ્રંથમાંથી વ્યાસમુનિ પતંજલિના યોગસૂત્રભાષ્યમાં ઉતારા આપે છે. તેવા ઉતારા અથવા અવતરણો બાવીસ જણાય છે, અને તે બાવીસ સૂત્રોમાં પ્રાચીન સાંખ્યના મર્મો તારવી શકાય તેમ છે. (અપૂર્ણ.)

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

॥ ॐ श्री ॥

राजयोग.

(અનુસંધાન ૪૬ મી સદુપદેશશ્રેણીના પૃષ્ઠ ૩૫ થી.)

યોગનું ચોથું અંગ પ્રાણાયામ છે. આ અંગના સંબંધમાં આપણે જેટલી ચર્ચા કરીએ તેટલી ઓછી છે. પ્રાણાયામના સંબંધમાં યથાર્થ પ્રકાશ પાડવામાટે તો તે સંબંધમાં એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખાવું જોઈએ, તો જ તે સંબંધમાં વિસ્તારથી ચર્ચા થઇ શકે. અત્ર આપણે આ સંબંધમાં જાણવા જેવી બાબતો સ્વરૂપમાં જણાવીશું.

યોગ એટલે ચિત્તનો, ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ. તો ચિત્તનો અથવા ચિત્ત વૃત્તિઓનો નિરોધ અથવા સંયમ કરવામાં પ્રાણાયામની શી જરૂર છે, એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિકરીતે જ આપણને થાય છે.

આગગાડીનું ઇંજીન તો પ્રત્યેક મનુષ્યે જોયું હશે જ. તેમાં એક ફ્લાય—વ્હીલ (Fly wheel) નામનું ચક્કર હોય છે. આ ચક્કર પ્રત્યેક ઇંજીનમાં હોય છે. સહુથી પ્રથમ આ ચક્કર ચાલે છે અથવા ગતિમાન્ થાય છે, અને પછીથી તે ઇંજીનના પ્રત્યેક સૂક્ષ્મ ભાગપર્યંત તે ગતિ પહોંચી તેમને ગતિમાન્ કરે છે. આપણા આ અદ્દ્ભુત શરીર-યંત્રમાં શ્વાસોચ્છ્‌વાસ એ ફ્લાય-વ્હીલ છે. આ શ્વાસોચ્છ્‌વાસ આખા શરીરના તમામ અવયવોને ગતિ પહોંચાડે છે. તેમને ગતિમાન્ કરે છે તથા તે ગતિનું નિયમન (Regulate) કરે છે.

એક વખતે એક રાજાની તેના પ્રધાન ઉપર કોઇ કારણમાટે અપ્રસન્નતા થઇ, તેથી તેણે તેને એક ઉંચા મિનારાના શિખર ઉપરની એક ઓરડીમાં પૂરી દીધો, કે જ્યાં કોઇથી જઈ શકાય તેમ ન હતું. તેની ઇચ્છા તેને ત્યાં પૂરીને ત્યાં જ મારી નાખવાની હતી. આ પ્રધાનની સ્ત્રી પતિવ્રતા અને આજ્ઞાંકિત હતી. તે રાત્રે તે દૂરના મિનારાપાસે ગઇ અને પોતાના પતિને બૂમો પાડીને બોલાવ્યા અને તેમને છુટા કરવાને કોઇ ઉપાય હોય તો તે દર્શાવવા જણાવ્યું. તે પ્રધાને તેને કહ્યું, કે કાલે રાત્રે તું એક ચામાંચીડીયું, થોડું મધ, એક રેશમની પાતળી દોરી અને એક સુતરનું જાડું દોરડું, એટલું

લેઇને આવજે અને મને શું કરવું તે પૂછજે. તે આજ્ઞાંકિત સ્ત્રી તરત જ ઘેર ગઇ, અને આ વસ્તુઓ શા માટે પોતાના પતિ મંગાવતા હશે તેની તેને સમજણ ન પડી તોપણ તે મંગાવેલી વસ્તુઓ લેઇને બીજે દિવસે પોતાના પતિ પાસે ગઇ અને પોતે આવી છે, એવી મોટેથી બૂમ પાડીને પોતાના પતિને જણાવ્યું. પેલા પ્રધાને કહ્યું, કે પેલા જાડા દોરડાનો એક છેડો ઝીણી રેશમની દોરીએ બાંધ, તથા તે ઝીણા રેશમની દોરીનો બીજો છેડો તે ચામાચીડીયાના એક પગે બાંધ. અને તે મધમાંથી થોડું તે ચામાચીડીયાને માથે લગાડ, અને તેને છુટું મૂકી દે, આ આજ્ઞાપ્રમાણે તે સ્ત્રીએ કર્યું, અને તે ચામાચીડીયાને છુટું મૂકી દીધું. તેના માથાઉપર મધ લગાડેલું હોવાથી તે ઉંચું ઉડવા લાગ્યું અને ઉંચે ઉડવાથી મધ મળશે એવી આશાથી તે ઉંચે અને ઉંચે ઉડતું ચાલ્યું. આ પ્રમાણે તે ઉંચે ઉંચે ઉડતાં તે મિનારાની ટોચે પહોંચ્યું એટલે પેલા પ્રધાને તેને પકડી લીધું અને પેલી રેશમની દોરી તેના પગેથી છોડીને તેને છુટું કરી દીધું પછી તે દોરીવડે તેણે પેલું સુતરનું જાડું દોરડું ઉપર ખેંચી લીધું અને તેને તે મિનારાના ઉપરના ભાગમાં એક ઠેકાણે મજબુત બાંધીને, તેનો આધાર લેઇને નીચે ઉતરી આવ્યો, અને પોતાની પત્નીને મળીને તે સુખી થયો તથા તે રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં જતો રહ્યો,

વાચકને આશ્ચર્ય થશે ! કે વળી પ્રાણાયામની બાબતમાં આ વાર્તાનું શું પ્રયોજન છે ? પણ તેનું પ્રયોજન હોવાથી જ આ વાર્તા અત્ર આપી છે. આપણા શરીરરૂપી મિનારામાં શ્વાસોચ્છ્વાસ એ રેશમની દોરીને ઠેકાણે છે. તેને પકડીને અથવા તેને નિયમમાં રાખીને આપણે આપણા શરીરની અંદરના મજ્જાતંતુઓ (Nerve currents) ની અંદરની ગતિને તથા તેના દ્વારા આપણા વિચારરૂપી તંતુ અથવા દોરડાની ગતિને અને પરિણામે પ્રાણરૂપી મજબુત દોરડાને આપણે પકડી શકીએ છીએ, તેને નિયમમાં રાખી શકીએ છીએ, અને સ્વતંત્રતાને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. આ પ્રાણનો જય કરવાથી તેને નિયમમાં રાખવાથી આપણે કેવાં મહાન ફળ ફળ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેની આપણને કલ્પના પણ નથી.

આ પ્રાણનો જય કરવાથી આપણા આરોગ્યને આપણે યથેચ્છ સુદૃઢ કરી શકીએ છીએ તથા આપણા આયુષ્યને આપણે યથેચ્છ

દીર્ઘ કરી શકીએ છીએ. કાળ અને કર્મનો આપણે જય કરી શકીએ છીએ તથા યથેચ્છ સમય આ બ્રહ્માંડમાં ઇચ્છીએ તે સ્થ-ળમાં ગતી કરી શકીએ છીએ. આ વિના બીજાં અલૌકિક સામર્થ્યોને પણ આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. જે સંબંધમાં સ્વલ્પમાં આપણે માત્ર પ્રકાશ કરીએ છીએ.

સત્ય કહીએ તો આપણા શરીરવિષે આપણે કંઇ જ જાણતા નથી, અને તે વિષે જાણવું એ સહજ પણ નથી. દાકતરનો ધંધો શિખ-નાર વિદ્યાર્થીને દવાખાનામાં આપણા શરીરમાં શું રહ્યું છે તે જણાવવા માટે કોઇ મુડદાને ચીરે છે, અને વિદ્યાર્થીને તેમાં શું રહેલું છે તે શિખવે છે, આ સંબંધમાં શોધ કરનાર વિદ્વાન્ ગણાતા પુરુષોએ શરીરની આ જ પ્રમાણે અર્થાત્ મુડદાં ચીરીને શોધ કરી હોય છે. અથવા તો આ સંબંધમાં શોધ કરનાર કોઇ જીવતા જનાવરને ચીરે છે, અને તેની અંદર શું શું રહેલું છે, કેવી વ્યવસ્થા છે, એ વગેરે જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ આ પ્રમાણે કરવાથી આપણે ઘણું ઓછું જાણી શકીએ છીએ. કારણ કે શરીરની અંદરના અત્યંત સૂક્ષ્મ ભાગોમાં જે કાંઇ થતું હોય છે તે આ પદ્ધતિથી જણાતું નથી. શરીરની અંદરના અત્યંત સૂક્ષ્મ ભાગોમાં ચાલતી ક્રિયાને આપણે ત્યારે જ જાણી શકીએ છીએ કે જ્યારે આપણું મન અત્યંત સ્થિર થઇને ઉંડે અને ઉંડે ઉતરતું જાય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આપણા શરીરરૂપી સાંચાના તમામ ભાગોને પ્રાણ ગતીમાન્ કરે છે. અને આ પ્રાણને શોધતા શોધતા જો આપણે અંતર પ્રવેશ કરીએ છીએ તો શરીરના તમામ વિભાગ-માં ચાલતી ક્રિયાઓના સંબંધમાં આપણે જાણી શકીએ છીએ. શ્વાસ પ્રશ્વાસ એ આ પ્રાણનું સ્થૂલ સ્વરૂપ છે. આ શ્વાસપ્રશ્વાસને નિયમમાં રાખીને તેના દ્વારા પ્રાણ કે જે શરીરના સૂક્ષ્મતમ અ-વયવોમાં જે કાર્ય કરે છે તે ભાગપર્યંત આપણે પહોંચી શકીએ છીએ, અને તે ક્રિયાનું આપણે દર્શન કરી શકીએ છીએ; એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે આપણે તે ક્રિયા અને તે વિભાગ ઉપર આપણા સ્વામિત્વને પણ સ્થાપી શકીએ છીએ; અને આ પ્રમાણે આપણે આપણા આખા શરીરઉપર આપણું સ્વામીત્વ સ્થાપી શકીએ છીએ.

મનના વિવિધ વ્યાપારોમાં અથવા મનની ગતિ થવામાં પણ શરીરની અંદરના Nerve currents મજ્જાતંતુઓની અંદર વહેતા પ્રવાહ પણ કારણભૂત હોય છે, જેથી આ માર્ગે આપણે આપણા શરીરની સાથે મનના ઉપર પણ સ્વામીત્વ સ્થાપી શકીએ છીએ, અને મનની પૂર્ણ પ્રશાંત અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. અને આ પ્રમાણે થવાથી આપણામાં અનેક પ્રકારનાં વિલક્ષણ અ-લૌકિક સામર્થ્યો જાગ્રત્ થાય છે, અને આપણે વિવિધ સામર્થ્ય-સંપન્ન થઇએ છીએ. આ સઘળા પરિણામ પ્રાણને વશ કરવાનો છે, તેને નિયમમાં રાખવાનો છે.

પ્રાણાયામના વિવિધ પ્રકારો છે, અને તે સર્વનાં જૂદાં જૂદાં અદ્ભુત ફળ છે. આ ફળો શામાટે કેવા કારણોથી મળે છે, તે પણ આપણો અધિકાર વધતાં આપણે જાણી શકીએ છીએ. પરંતુ આ બાબતો અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને તત્કાલ આપણે સમજી શકીએ તેમ નથી. અથવા ધારો કે કદાચ તે આપણે જાણી અથવા તે બાબતો આપણે સમજ્યા પણ તેનો કંઇ તત્કાળ અર્થ નથી, અથવા તેથી આપણને કંઇ તત્કાલ લાભ નથી. કારણ કે જાણવા માત્રથી કોઇ હિત સધાય તેમ નથી. જે કરવું જોઇએ તે આચાર સિદ્ધ કરવું જો-ઇએ. ધીમે ધીમે આપણે અભ્યાસપૂર્વક આગળ વધવું જોઇએ તો જ તેથી લાભ થાય છે. અભ્યાસ વિના કંઈ જ ફળ થાય તેમ નથી, એ અવશ્ય કરીને લક્ષમાં રાખવું. માટે બુદ્ધિમાને તો ક્રમેક્રમે અભ્યાસને જ સિદ્ધ કરવો ઘટે છે.

અભ્યાસ અને તે પણ નિત્યનો અભ્યાસ થવો જોઇએ. વળી તે પણ દીર્ઘ સમયપર્યંત થવો જોઇએ, એ સાધકે અવશ્ય કરીને લક્ષમાં રાખવું. અભ્યાસ વિના કંઇ જ અર્થ સરે તેમ નથી. માટે પ્રાણાયામના લાભ લેવા હોય તેમણે અભ્યાસ પરાયણ થવું જોઇ-એ. એકલી વાતો, કે એકલા જાણવા માત્રથી કંઇ જ અર્થ સધાય તેમ નથી, એનું વિસ્મરણ ન થવા દેવું.

જે મનુષ્યો અભ્યાસ પરાયણ થતા નથી તેમને હજાર શંકા-ઓ થાય છે અને તે શંકાઓ રહ્યા કરે છે પણ તેનો અંત આ-વતો નથી. પરંતુ જે અભ્યાસ કરવા માંડે છે તેની શંકાઓ ઓછી થતી જાય છે, અને તેને ફળનું દર્શન થતું જાય છે.

પ્રાણાયામ સવારે અને સાંજે એમ નિયમિત બે સમયે થવા જોઇએ. સવારે સૂર્યોદય પૂર્વે અને સાંજે સૂર્યાસ્ત વખતે. અર્થાત્ બન્ને સંધિના બન્ને સમયે પ્રાણાયામ કરવા જોઇએ. જ્યારે દિવસ રાત્રિમાં પ્રવેશે છે અને જ્યારે રાત્રિનો પ્રવેશ દિવસમાં થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિમાં અથવા આ સૃષ્ટિમાં એક પ્રકારની અદ્ભુત પ્રશાંતિ પ્રવર્તે છે. આપણા શરીરને આ સૃષ્ટિસાથે સંબંધ હોવાથી આપણા ઉપર પણ આ ફેરફારની અસર થાય છે, જેથી આ બન્ને સમયે સ્વાભાવિક રીતે આપણા શરીરઉપર તે શાંતિની અસર થાય છે. પિંડ અને બ્રહ્માંડને પરસ્પર નિકટનો સંબંધ છે. બ્રહ્માંડમાં જે ફેરફાર થાય છે તેની અસર પિંડઉપર પણ થાય છે. જેથી આ સંધિના સમયે જે પ્રકારની સ્થિતિ આ સૃષ્ટિમાં થાય છે તે પ્રકારની સ્થિતિ આપણા શરીરમાં પણ પ્રવર્તે છે. જેથી આ સ્વાભાવિક શાંતિના સમયે પ્રાણીમાત્રનો અભ્યાસ કરવો અધિક હિતાવહ છે. કોણે પ્રાણાયામ કરવા અને કોણે ન કરવા એ વગેરે બાબતો આપણે આ વિષયના અંતમાં જણાવીશું.

આ રાજયોગના વિષયમાં જણાવી ગયા પ્રમાણે આપણે પ્રાણાયામ, જપ, ધ્યાન વગેરેને માટે આપણા ઘરમાં એક એકાંત સ્થાન નક્કી કરવું જોઇએ. તેને સ્વચ્છ અને પવિત્ર રાખવું. તેને ઝાડનાં કુંડાં, મહાં પુરુષોની છબીઓ વગેરેથી શણગારીને પ્રસન્નતા ઉપજે તેવું કરવું. તેના વાતાવરણને નિત્ય પવિત્ર રાખવું. અને આપણે તેમાં બીજા વ્યાવહારિક વિચારો ન કરવા. તેમ બીજાં માણસોનો પણ તેમાં પ્રવેશ ન થવા દેવો. માત્ર જપ વગેરે પારમાર્થિક ક્રિયાઓને માટે જ બીજા મનુષ્યોનો પ્રવેશ થવા દેવો જો જરૂર હોય તો. આ સંબંધમાં આપણે આગળ યોગ્ય સૂચના કરી ગયા છીએ જેથી અત્ર વિસ્તાર કરતા નથી.

આવા પવિત્ર સ્થાનમાં સ્નાનથી શુદ્ધ થઇને તથા પવિત્ર ધોએલું વસ્ત્ર પહેરીને પ્રવેશ કરવો. પ્રથમ આસનઉપર બેસીને પ્રાણીમાત્ર સુખી થાય, પ્રાણીમાત્રને શાંતિ મળે એવી ભાવના કરવી. આ પ્રકારની ભાવના નિત્ય કાં તો આપણો નિત્યક્રમ શરુ કરતા પૂર્વે હાવે તો પૂર્વે અથવા તો આપણો ક્રમ પરવારી ગયા પછી કરવી. પણ નિત્ય કરવી. કારણ કે તેનું આપણને ઘણો લાભ થવાનો સંભવ છે. બીજાનું કલ્યાણ ઇચ્છવું, એ આપણું જ કલ્યાણ ઇચ્છાવાતુલ્ય છે.

તે પછીથી આપણું શરીર અત્યંત સુદઢ છે, એ પ્રમાણે ધારવું, ભાવના કરવી. આપણા શરીરવડે આપણે ધારીએ તે આસન પ્રાણાયામાદિ સાધી શકીએ તેમ છીએ. એ પ્રકારની ભાવના કરવી. મનને પણ બળવાન ધારવું. શરીર અને મન, એ બન્ને આપણી કાર્યસિદ્ધિનાં સાધન છે, તેમને બળવાન ધારવાં. નિર્બળ શરીર અને નિર્બળ મનવાળા મનુષ્યથી કંઇ જ થઇ શકતું નથી. માટે દઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક શરીર તથા મનને બળવાન્ ધારવાં, અથવા તેવી ભાવના કરવી. સુદઢ શરીર અને સુદઢ મનવડે જ આપણે આ દુસ્તર સંસાર-સિંધુને તરી જઇએ છીએ. શરીરની કે મનની નિર્બળતા કદી પણ સેવવી નહિ.

પ્રાણાયામ એટલે માત્ર શ્વાસપ્રશ્વાસની કોઇ ક્રિયા એટલો જ તેનો અર્થ સમજવાનો નથી; શ્વાસપ્રવાસ એ, આપણે આગળ જણાવી ગયા તે પ્રમાણે પ્રાણનું અથવા પ્રાણતત્ત્વનું એક સ્થૂલ સ્વરૂપ છે. અને આરંભમાં આપણે આ શ્વાસપ્રશ્વાસનું જ પ્રારંભ કરવાનો હોય છે. પણ ખરો પ્રાણાયામ અંતરમાં ઉંડે ઉતરવાથી જ શરૂ થાય છે. માત્ર શ્વાસ લેવો અને મૂકવો એ પ્રાણાયામ નથી, અથવા તો તે પ્રાણાયામનું અત્યંત સ્થૂલ અંગ છે.

હિંદુસ્થાનમાં થઇ ગએલા તત્ત્વવિદ્ પુરુષો કહે છે કે આ અખિલ દશ્ય થતું અથવા દૃષ્ટિગોચર થતું વિશ્વ અથવા સૃષ્ટિ બે પદાર્થમાંથી રચાઇ છે. તેમાંનો એક પદાર્થ તે આકાશ છે. આ આકાશતત્ત્વ સર્વ વ્યાપક છે, તથા તે સર્વ વસ્તુમાં પ્રવેશેલું છે, અને તે સદ્રુપ છે. જે જે પદાર્થ અથવા વસ્તુને આકાર જોવામાં આવે છે તે આકારવાળી વસ્તુ માત્ર આ આકાશ તત્ત્વમાંથી ઉપજેલી છે. પદાર્થમાત્રનું મૂળ આ આકાશ જ છે. આ સૃષ્ટિનું કારણ આ આકાશ જ છે. આ આકાશ જ વાયુરૂપ થાય છે, તે જ દ્રવરૂપ થાય છે, અને તે જ સ્થૂલ પદાર્થરૂપ થાય છે. તેનાં જ આ બધાં જૂદાં જૂદાં રૂપ છે. આ આકાશ જ ગ્રહ, ઉપગ્રહ, ચંદ્ર, તારા, સૂર્ય વગેરે રૂપ થાય છે અથવા તે રૂપે પ્રકાશે છે, વા પરિણામ પામે છે. આ આકાશ જ મનુષ્યના અને પ્રાણીમાત્રના શરીરરૂપ થાય છે. જે જે કંઇ આપણી આસપાસ આપણે જોઇએ છીએ તે સર્વ આ આકાશમાંથી જ પ્રકટેલું છે. જે કંઇ આપણે આપણી સ્પર્શેન્દ્રિય આદિ ઇન્દ્રિયોવડે જાણી શકીએ છીએ અથવા

અનુભવી શકીએ છીએ, તથા જે કંઈ અસ્તિત્વમાં આવેલું જણાય છે તે આ આકાશમાંથી જ પ્રકટેલું છે. આ આકાશ તત્વને આપણે જોઈ શકતા નથી, કારણ કે તે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. જ્યારે આ આકાશ સ્થૂલરૂપને ધારણ કરે છે ત્યારે તે આકારને ધારણ કરે છે ત્યારે જ આપણે તેને જોઈ શકીએ છીએ. આ સૃષ્ટિના આરંભમાં બીજું કંઈ જ નહોતું પણ માત્ર આ એક આકાશ જ હતું. તે જ પ્રમાણે સૃષ્ટિના અંતમાં પણ બીજું કંઈ પણ હોતું નથી, પણ માત્ર આ આકાશ જ હોય છે. પદાર્થ માત્ર–ઘનરૂપ, દ્રવ રૂપ, કે વાયુરુપ સર્વ આ આકાશમાં વિલાઈ જાય છે. અને એક આકાશ જ માત્ર શેષ રહે છે. અને પુનઃ જ્યારે નવી સૃષ્ટિ થવાની હોય છે ત્યારે આ આકાશમાંથી સર્વ પદાર્થો ઉદ્ભવે છે વા ઉત્પન્ન થાય છે.

આ આકાશ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે વિવિધ રૂપને અથવા વિવિધ આકારને ધારણ કરે છે તે કઈ શક્તિવડે ધારણ કરે છે? આ શક્તિ તે પ્રાણની શક્તિ છે. આ પ્રાણ પણ આકાશની પેઠે અનંત અને સર્વવ્યાપી છે અને જ્યાં જ્યાં આકાશ વિદ્યમાન છે ત્યાં ત્યાં આ પ્રાણ પણ વિદ્યમાન છે.

જે જે સામર્થ્ય અથવા શક્તિ (Power) આ સૃષ્ટિમાં પ્રતીત થાય છે તે સર્વ આ પ્રાણનું જ સ્વરૂપ છે. સૃષ્ટિના પ્રારંભકાળે આ પ્રાણની શક્તિવડે જ આ વિશ્વ રચાય છે તથા તેનાં વિવિધ રૂપોવડે જ તેનું પાલન અથવા તેનો નિર્વાહ થાય છે. અને સૃષ્ટિના વિલય વખતે આ સર્વ સામર્થ્યો પોતાના મૂળ કારણ પ્રાણમાં પ્રવેશે છે અથવા તેમાં વિલાઈ જાય છે.

ગતિઆગતિરૂપ જે શક્તિ વિશ્વમાં પ્રતીત થાય છે તે આ પ્રાણનું જ રૂપાંતર છે. ગુરુત્વાકર્ષણ એ પણ આ પ્રાણની જ એક શક્તિ છે. આ વિશ્વના પદાર્થમાત્રને ગતિમાં મૂકનાર આ પ્રાણની જ આદ્યશક્તિ છે. મનુષ્યનાં તથા પ્રાણીમાત્રનાં શરીરોને હલનચલનરૂપ ગતિને આપનાર તથા તે શરીરોની અંદરની બનસ્થાને ચલાવનાર આ પ્રાણ જ છે, તેની જૂદી જૂદી શક્તિઓ છે. સૂક્ષ્મ વિચારથી માંડીને શરીરની સ્થૂલમાં સ્થૂલ ગતિ, એ સઘળું આ પ્રાણનું જ સ્વરૂપ છે. શારીરિક તેમ માનસિક સામર્થ્ય અથવા શક્તિમાત્રનું મૂળ આ પ્રાણ છે, અને પરિણામે તે સર્વ તેમાં જ વિલાઈ જાય છે.

જ્યારે આ દૃશ્ય સૃષ્ટિ ન હતી ત્યારે શું હતું ? ત્યારે માત્ર એક આકાશ જ હતું. અને તે પણ ગતિવિનાનું આકાશ હતું. પણ તેમાં આ પ્રાણ અંતર્ભૂત હતો અને તે અપ્રકટરૂપે અથવા સુક્ષ્મ રૂપમાં તેમાં વિદ્યમાન હતો. આ પ્રાણની શક્તિવડે આ વિલક્ષણરૂપે પ્રતીત થતું વિશ્વ અથવા જગત્ આકાશમાંથી ઉદ્ભવે છે અથવા રચાય છે. આ અદ્ભુત સામર્થ્યવાળા પ્રાણનું સ્વરૂપ જાણવું, તેનું જ્ઞાન મેળવવું અને તેને નિયમમાં રાખવો, એ પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ છે.

અને આ પ્રમાણે જે આ પ્રાણને નિયમમાં રાખે છે, જે તેને આ વિશ્વનાં મહાઅદ્ભુત સામર્થ્યો હસ્તગત થાય છે; તેને અનંત શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે આ વિશ્વમાં ધારે છે તે કરી શકે છે. જે મનુષ્ય આ પ્રાણને વશ વર્તાવી શકે છે તે ધારે તો આ સૂર્યચંદ્રને પોતાના સ્થાનમાંથી ખસેડી શકે છે, ઇચ્છે તે તારાને તેના સ્થાનમાં સ્થાનાંતર પમાડી શકે છે, આ વિશ્વના એક નાનામાં નાના અણુથી માંડીને મોટામાં મોટા સૂર્યને તે ઇચ્છાનુકૂલ ગતિ આગતિ આપી શકે છે તથા તેમને ઇચ્છાનુકૂલ નચાવી શકે છે. તે આખા વિશ્વને વશ વર્તાવી શકે છે; કારણ કે આ સૃષ્ટિનું મૂળ કારણ જે પ્રાણ તેના ઉપર તેણે સ્વામિત્વ મેળવ્યું છે. મોટાં મોટાં યંત્રોને ચલાવનાર મનુષ્ય જેમ ઇચ્છા થતાં કળ ફેરવી તેમને ચલાવી શકે છે, અથવા તો કળ ફેરવી તેમને અટકાવી શકે છે, કારણ કે તે યંત્રોને ચલાવનાર શક્તિઉપર તેનો કાબુ છે, તેનું સ્વામીત્વ છે. તે પ્રમાણે આ સૃષ્ટિને ગતિ આપનાર અથવા ઉત્પન્ન કરનાર પ્રાણતત્ત્વ ઉપર જેનો કાબુ છે, જેનું સ્વામીત્વ છે, તે યોગી આ સૃષ્ટિના તમામ પદાર્થોઉપર, આ આખી સૃષ્ટિઉપર જય મેળવી શકે છે અને તેને યથેચ્છ વશ વર્તાવી શકે છે. પ્રાણાયામનો આ જ ઉદ્દેશ છે. જ્યારે યોગીને પ્રાણાયામ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે આ વિશ્વમાં એવી એક પણ વસ્તુ નથી, જે તેને વશ ન વર્તે. તે દેવોને પણ આજ્ઞા કરે તો તેમને તાબે થવું પડે છે. વિશ્વની શક્તિમાત્ર તેને અધીન થઇ રહે છે. તે સૂર્યચંદ્ર કે તારાની ગતિને ઇચ્છે તો અટકાવી શકે છે. કારણ કે સૂર્ય ચંદ્રાદિને ગતિ આપનાર જે પ્રાણતત્વ છે, તેનો આ યોગીએ જય કર્યો છે. જે આ પ્રાણતત્ત્વનો જય કરે છે તે પોતાના મનનો જેમ જય કરે છે, તેમ બીજાના મનનો પણ જય કરે છે. કારણ કે મનને પણ ગતિ આપનાર આ પ્રાણતત્ત્વ છે. પ્રાણાયામથી

મન શી રીતે સ્થિર થાય છે, અથવા તેને શી રીતે વશ વર્તાવી શકાય છે, તે અત્ર આપણને સ્પષ્ટ થાય છે. શરીર અને મનના કારણરૂપ આ પ્રાણતત્ત્વ છે, અને તેનો જય કરવાથી તે બન્નેનો જય થઇ શકે છે.

પુરાણ વગેરેમાં ધ્રુવ આદિ પુરુષોના સંબંધમાં એવી કથા છે, કે તેમણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યાના અંતમાં પ્રાણનો પણ નિરોધ કર્યો હતો અને તેથી આખા ત્રિભુવનમાં મહા ક્ષોભ થયો હતો. આ પિંડને અને બ્રહ્માંડને નિકટનો સંબંધ છે. જેથી યોગી જો પોતાના શરીરના પ્રાણની સાથે ભાવનાપૂર્વક આ બ્રહ્માંડગત પ્રાણનો નિરોધ કરવાનો સંકલ્પ કરે છે, તો તે પ્રમાણે તે કરી શકે છે, અને ત્રિભુવનમાં ચૌદભુવનમાં અથવા અખિલ વિશ્વમાં તે ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેથી યોગી ધારે તો આ બ્રહ્માંડમાં રહેલા ગમે તે પદાર્થની ગતિને આ રીતે અટકાવી શકે છે. પ્રાણાયામવડે યોગી જેમ પોતાના શરીરને અને મનને વશ વર્તાવી શકે છે તેમ તે બીજાના શરીર તથા મનને પણ વશ વર્તાવી શકે છે, કારણ કે તે બન્નેના કારણભૂત તત્ત્વનો તેણે જય કર્યો છે.

આ પ્રાણતત્ત્વનો શી રીતે જય કરવો, શી રીતે તેને વશ વર્તાવવું, એ જ પ્રાણાયામનો ઉદ્દેશ છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે તે જ્યાં હોય ત્યાંથી જ તેણે પ્રારંભ કરવો જોઇએ, અને તેણે પોતાની પાસેમાં પાસે જે વસ્તુ હોય તેનો જય કરતાં શીખવું જોઇએ. મનુષ્યનું પોતાનું શરીર તથા મન, એ તેની પાસેમાં પાસેની વસ્તુઓ છે, અને તેથી તેણે આ બે વસ્તુઓનો પ્રથમ જય કરવા વિચારવું ઘટે છે. જે પ્રાણતત્ત્વ આપણા શરીરને તથા મનને ગતિ આપે છે, તેને ક્રિયાવાન્ કહે છે તે પ્રાણ આપણી પાસેમાં પાસેનો છે, અને તેથી તેને વશ વર્તાવવો એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. આ અખિલ વિશ્વવ્યાપી પ્રાણતત્ત્વનો જે મહાસમુદ્ર ભરેલો છે, તે મહાસમુદ્રનું આપણો પ્રાણ એ એક મોજું છે, કે જે મોજું આપણા શરીર તથા મનને ક્રિયાવાન્ તથા ગતિમાન્ કરે છે. જો આપણે આ નાના મોજાને વશ વર્તાવતાં શીખીએ છીએ તો પરિણામે તે જ જ્ઞાનવડે આપણે આખા સમુદ્રને પણ વશ વર્તાવતાં શીખીએ છીએ. જે યોગી આ કળા જાણે છે, અથવા આ જ્ઞાનસિદ્ધ કરે છે, તે સર્વનો સ્વામી થાય છે. તે સર્વશક્ત થાય છે, તે સર્વજ્ઞ થાય છે.

કેટલાક વખતથી અમેરીકા તથા યુરોપમાં મનના સંકલ્પથી રોગો મટાડનારા (Mind healers), શ્રદ્ધાથી રોગો મટાડનાર (Faith-healers), પ્રાણવિનિમય (Mesmerism) થી રોગો મટાડનારા, દ્યોતન (suggestion) થી રોગો મટાડનારા, અને આવાજ બીજા જૂદાં જૂદાં નામોથી, કે જૂદી જૂદી વિદ્યાથી રોગો મટાડનારા જોવામાં આવે છે. તેમને ન્યૂનાધિક અંશમાં વિજય પણ મળે છે. પણ આ સર્વનું કારણ તેઓ જાણતા હોય કે ન જાણતા હોય પણ પ્રાણતત્ત્વ જ છે. યોગી માત્ર સંકલ્પવડે બીજાના રોગો મટાડી શકે છે, તેનું કારણ તેમણે કરેલો આ પ્રાણતત્ત્વ ઉપરનો જય જ છે. વળી તે આ સૃષ્ટિમાં ધારે તે ચમત્કાર કરી શકે છે, તેનું કારણ પણ આ જ છે. તે વર તથા શાપરૂપ ફળને બીજાના સંબંધમાં ઉપજાવી શકે છે તેનું કારણ પણ તેમનું યોગબળ અથવા સંકલ્પબળ છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં પ્રાણ એ તેના જીવનના આધારભૂત શક્તિ છે. અને વિચાર એ આ પ્રાણનો અત્યંત સૂક્ષ્મ અને ઉંચામાં ઉંચો પદાર્થ અથવા પરિણામ છે. વિચારના ઘણા ભેદ છે. વિચારની પણ જૂદી જૂદી ભૂમિકા છે. આપણને મચ્છર કરડે તો આપણો હાથ એની મેળે ઉંચો થઇ જાય છે, અથવા હાલી જાય છે, એ પ્રેરણાશક્તિ (Instinct) ને લીધે છે. આ પણ વિચારની જ એક ક્રિયા અથવા તે પણ વિચારની જ એક ભૂમિકા છે. જે સ્થિતિમાં રહીને આપણે તર્ક કરી શકીએ છીએ, વાદવિવાદ કરી શકીએ છીએ, વિચાર કરી શકીએ છીએ તે ભૂમિકા તે મનની જાગ્રત્ અવસ્થા છે. તો પણ આ ભૂમિકા પણ મર્યાદિત છે. તેની શક્તિ અમુક મર્યાદાપર્યંત જ પહોંચે છે, એથી પર તે જઇ શકતી નથી. જે વર્તુલની અંદર આ શક્તિ કાર્ય કરે છે તે વર્તુલ મર્યાદિત છે તે ઘણું નાનું છે. વર્તુલથી પર આ જાગ્રત્ મન જઇ શકતું નથી અને એથી પર જોવા જાણવાનું તેનું સામર્થ્ય નથી. મનની સત્તા આથી પણ ઉચ્ચ ભૂમિકામાં જાય છે, અથવા ત્યાંપર્યંત તે પહોંચે છે. આ ભૂમિકા તે જાગ્રત અવસ્થાથી પર છે. જ્યારે સમાધિપર્યંત સાધક પહોંચે છે ત્યારે તે દશામાં મન પૂર્ણ સ્થિર થાય છે, તેનો પૂર્ણ નિરોધ થાય છે, અને આ વખતે તે ઉપર જણાવી તે પ્રેરણા-શક્તિ (instinct) ના તથા વિચારશક્તિ (reason) ના પ્રદેશથી

પર જાય છે, અને આ બન્ને પ્રદેશથી નવિન પ્રદેશનો અનુભવ કરે છે અને નવિન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જો પ્રાણને યોગ્ય વિધિથી કેળવવામાં આવે છે, જો યોગ્ય વિધિથી પ્રાણાયામ કરવામાં આવે છે તો તે મનને વેગ આપીને તેનો નિરોધ કરીને તેને સમાધિપર્યંત લેઇ જાય છે, અને સાધકને નવિન અનુભવ કરાવે છે.

આ વિશ્વમાં પ્રત્યેક પદાર્થમાં એક જ પદાર્થ (substance) વ્યાપક છે, અથવા વિદ્યમાન છે, આ પદાર્થની દૃષ્ટિથી જોતાં આ અખિલવિશ્વ એક જ છે. તેમાં ભેદ નથી. આ પદાર્થની દૃષ્ટિથી મારા શરીરમાં, તમારા શરીરમાં અને આ સૂર્યમાં કંઇ જ ભેદ નથી. તે સર્વ એક પદાર્થ (Substance અથવા matter) નાં જ બનેલાં છે. એક મેજ અને આપણું શરીર એ બન્ને આ પદાર્થની દૃષ્ટિથી એક જ છે. કારણ કે તે બન્ને એક જ દ્રવ્યમાંથી બનેલાં છે.

જે પદાર્થ અથવા દ્રવ્યમાંથી આ બ્રહ્માંડ રચાયું છે તે દ્રવ્યના અનંત મહાસાગરનું આ બ્રહ્માંડનો પ્રત્યેક નાનો મોટો પદાર્થ એક મોજું છે, કે જેમાં કોઇ પણ મોજું સ્થિર નથી. નદીના વહેતા જળમાં જે ઠેકાણે વમળ થાય છે તે ઠેકાણે જોઇએ તો જણાય છે કે પ્રત્યેક ક્ષણે તેમાં નવું અને નવું પાણી આવતું જાય છે, તે પ્રમાણે આ વિશ્વ પ્રવાહમાં અથવા આ સંસાર સરિતમાં પ્રત્યેક પદાર્થ એક વમળ જેવો છે, જે પ્રત્યેક ક્ષણે રૂપાંતરને પામ્યા જ કરે છે.

આપણા શરીરને એક વમળરૂપે ધારીને જોશો તો જણાશે કે તેમાં પ્રત્યેક ક્ષણે કેટલાએ નવા અણુઓ પ્રવેશે છે, તેમાંના જીર્ણ અણુઓ વળી છુટા પડી જાય છે, અને આ પ્રમાણે તેનું રૂપાંતર નિરંતર થયાં કરે છે. આ જ પ્રમાણે પશુપક્ષી વૃક્ષ વગેરે સર્વ પ્રાણીઓના સંબંધમાં બન્યા કરે છે. આ વિશ્વના સમગ્ર પ્રાણી-પદાર્થો આ જ પ્રમાણે નિરંતર રૂપાંતરને પામ્યા કરે છે. એક સ્થિતિમાં આ વિશ્વમાં કંઇ જ રહેતું નથી. જે કંઇ આપણને એક સ્થિતિમાં જણાય છે, તે માત્ર આપણી ભ્રાંતિ છે. આવા નિત્ય રૂપાંતર અથવા સ્થાનાંતર પામતા પદાર્થ અથવા અણુઓના એક સમૂહને આપણે ચંદ્ર કહીએ છીએ, બીજાને સૂર્ય કહીએ છીએ, ત્રીજાને પૃથ્વિ કહીએ છીએ, અને ચોથાને આપણું શરીર

કહી છીએ. પણ પદાર્થ અથવા દ્રવ્યની દૃષ્ટિથી :આ સર્વ એક જ છે. તે સર્વ શરીરો આ વિકારી પદાર્થમાંથી જ બનેલાં છે, અને તેમાં નિત્ય વિકાર થયાં કરે છે. આ વિશ્વમાં કશું સ્થિર નથી. આ જગતને રચનાર આ પદાર્થનું નિત્ય પૃથક્કરણ અને એકીકરણ થયાં કરે છે, અને આ વિશ્વ જેમ છે તેમ આપણને પ્રતીત થાય છે.

એથી આગળ વિચાર કરીએ તો જણાય છે, કે આકાશ તત્ત્વમાં અત્યંત સૂક્ષ્મ આંદોલનાત્મક ગતિ આપણી દૃષ્ટિએ આવે છે, અને આપણને જણાય છે કે આ આખું વિશ્વ આ આંદોલનોનું બનેલું છે. આ વિશ્વમાં જે ગતિ અથવા સામર્થ્ય કાર્ય કરી રહ્યું છે તે એક જ છે. તેની માત્ર બે અવસ્થા છે. એક પ્રકટ અને બીજી અપ્રકટ અથવા સુપ્ત અથવા સામ્ય. પણ આ બન્ને અવસ્થાવાળું તે તત્ત્વ અથવા શક્તિ એક જ છે. આ શક્તિસ્વરૂપ પ્રાણ તત્ત્વનો જય કરવો, એ પ્રાણાયામ છે.

આપણા શરીરમાં આ પ્રાણની સ્થૂલ અને પ્રકટ કળા આપણને આપણાં ફેફસાંમાં જણાય છે. જો આ ફેફસાં કાર્ય કરતાં બંધ થાય છે તો આપણા શરીરમાં ચાલતી તમામ ગતિ તરત અટકી પડે છે અથવા બંધ થઇ જાય છે. તો પણ એવા પણ મનુષ્યો જોવામાં આવે છે, કે જે પોતાના હૃદયની ગતિને બંધ પાડી શકે છે છતાં તે જીવતા રહે છે. એવા પણ મનુષ્યો જોયા છે, કે જે જમીનમાં ઘણા દિવસ સુધી દટાઇ રહે છતાં શ્વાસ લીધાવિના તે જીવી શકે છે. સૂક્ષ્મને પહોંચવામાટે આપણે સ્થૂળનો આશ્રય લેવો પડે છે અને તો જ આપણે તે સૂક્ષ્મને પહોંચી શકીએ છીએ. પ્રાણાયામનો એ જ આરંભમાં અર્થ, કે આ આપણા હૃદયની ગતિનો આપણે જય કરવો, તેને વશ વર્તાવવાં આ ગતિને શ્વાસ પ્રશ્વાસ સાથે સંબંધ છે, એ ઉઘાડું જ છે. પરંતુ શ્વાસપ્રશ્વાસ આ ગતિને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, પણ ખરી રીતે તો આ ગતી જ શ્વાસપ્રશ્વાસને ઉત્પન્ન કરનાર છે આ ગતિજ બહારથી હવાને અંદર ખેંચે છે, અને તેથી શ્વાસપ્રશ્વાસ ચાલે છે. આરંભમાં ફેફસાંને ગતિ આપનાર પ્રાણ જ છે, અને તે ગતીને લીધે તે પછી હવાને અંદર ખેંચે છે. પણ ચાલક શક્તિ તે આ પ્રાણની છે. તેથી પ્રાણાયામ એ શ્વાસપ્રશ્વાસની

ક્રિયા નથી, પણ જે શકિત અથવા ગતિ ફેફસાંને ગતિ આપે છે તેનો જય કરવો તે. આ ગતિ પ્રથમ ફેફસાંમાં રહેલા સૂક્ષ્મ મજ્જાતંતુમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાંથી પછી તે ફેફસાંમાં અને તેમાં રહેલા સ્નાયુઓદ્વારા પ્રસરે છે, તે શકિત અથવા ગતિને વશ વર્તાવવી, એ પ્રાણાયામ છે. જ્યારે આ પ્રાણનો આપણે જય કરીએ છીએ ત્યારે આપણે આપણા શરીરમાં રહીને તે જે જે કાર્ય કરે છે, તે સઘળાં કાર્ય આપણી સત્તામાં આવે છે. આ પ્રમાણે થવાથી મનુષ્ય પોતાના શરીરના ગમે તે અવયવ ઉપર સ્વામીત્વ મેળવી શકે છે.

વળી જે જે ઠેકાણે આ શક્તિ સુપ્તરૂપમાં પડેલી હોય ત્યાં ત્યાં આપણે તેને જાગ્રત્ પણ કરી શકીએ છીએ. અને આ પ્રમાણે કરીને આપણે આપણા શરીરના પ્રત્યેક અવયવને આપણી ઇચ્છાને વશ વર્તાવી શકીએ છીએ. યોગી અથવા યોગસાધક આ પ્રમાણે પ્રાણાયામવડે કરી શકે છે, પ્રાણાયામમાં આપણા આખા શરીરને આ પ્રાણતત્ત્વથી ભરવાનું હોય છે. કે જેથી આપણે આપણા આખા શરીરનો જય કરી શકીએ, અને આ તત્ત્વનો જય થવાથી રોગમાત્રનો આપણે જય કરી શકીએ છીએ. એટલું જ નહિ પણ બીજાનાં શરીરોઉપર પણ આપણી સત્તા ચાલે છે, તેમને પણ આપણે ઇચ્છાનુકૂલ વશ વર્તાવી શકીએ છીએ. એવું આપણામાં સામર્થ્ય પ્રકટે છે.

શરીરે બળવાન્ માણસના સંગમાં નિર્બળ મનુષ્ય રહે છે તો સ્વાભાવિકરીતે જ તે નિર્બળ મનુષ્યની નિર્બળતા ઓછી થાય છે, તે જ પ્રમાણે રોગી મનુષ્યના સંગમાં બીજો મનુષ્ય રહે છે, તો તે રોગની અસર તેને થવાનો સંભવ હોય છે. હવે જે સાજો અને બળવાન્ મનુષ્ય છે, તેણે જો બીજા માંદા મનુષ્યને સાજો કરવો હોય છે તો પોતાના શરીરમાંથી તેને આરોગ્ય અને બળ આપવું પડે છે, આ એક રોગ મટાડવાની સાદી રીત છે, તોપણ શરીરે બહુ બળવાન્ અને હૃષ્ટપુષ્ટ ન જણાતા એવા યોગસાધકો પણ બીજા માંદા મનુષ્યને સાજા કરી શકે છે. તેનું કારણ એ છે કે તે પોતાના શરીરમાં રહેલા પ્રાણતત્ત્વની ગતિને પ્રાણાયામની સિદ્ધિવડે અમુક ગતિએ પહોંચાડી શકે છે, અને તે પ્રાણનું પ્રસારણ તે બીજાના શરીરમાં કરે છે, અને તે દ્વારા તેનો રોગ મટાડી શકે છે. આ જ

માર્ગે યોગસાધક દૂર રહેલા મનુષ્યના રોગને પણ મટાડી શકે છે. તે પોતાના પ્રાણતત્ત્વને ગમે તેટલા દૂરના પ્રદેશમાં પ્રેરી શકે છે, અને તેના દ્વારા ધારે તે કાર્ય કરી શકે છે. આ પ્રાણતત્ત્વને ખરી રીતે કંઈ જ દૂર નથી. તે ગમે તેટલે દૂર એક ક્ષણમાં જઈ શકે છે; માત્ર યોગ્ય પ્રેરક જોઈએ, એટલું જ. પરંતુ ઘણા મનુષ્યો ધારે છે તેટલી સહેલી આ વાર્તા નથી. અમુક સ્થિતિએ સાધકે પ્રથમ પહોંચવું પડે છે, અથવા પ્રાણનો અમુક જય કરવો પડે છે, પછી જ આવાં કાર્ય થઈ શકે છે.

કોઈ દરદી માંદો થયો હોય અને તેને દાક્તર એલોપથીની દવા આપે છે અને તેને મટી જાય છે. તેને ઠેકાણે કોઈ હોમીઓપથીથી જાણનાર આવે છે તો તે દરદીને જલદી સાજો કરી શકે છે, કારણ કે તે રોગીના શરીરમાં રહેલી કુદરતને અડચણ અથવા ખલેલ ન કરતાં તે શક્તિને શાંતિથી કાર્ય કરવા દે છે અને દરદીને ક્ષોભ કરતો નથી. આથી વધારે સુખપૂર્વકરીતે શ્રદ્ધાથી રોગ મટાડનાર મનુષ્ય કાર્ય કરે છે, કારણ કે તે રોગીનામાં શ્રદ્ધા જાગ્રત્ કરે છે, અને હવે મને મટી જશે, એ પ્રકારની તેનામાં શ્રદ્ધા જાગ્રત્ થવાથી તેને આરામ થઈ જાય છે.

પરંતુ આ ઠેકાણે આ શ્રદ્ધાવાદીઓ અથવા શ્રદ્ધાથી રોગ મટાડનારા ભૂલ ખાય છે. તે માને છે, કે તે માત્ર શ્રદ્ધાથી જ બીજાના રોગ મટાડે છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી, પણ આવા પ્રસંગે એમ થાય છે કે તે રોગીનામાં શ્રદ્ધાવડે, હવે હું સાજો થઈશ એ પ્રકારની શ્રદ્ધા પ્રકટવાથી પ્રાણતત્ત્વ જાગ્રત્ થાય છે, અને તેનો રોગ મટાડવાનું તે કાર્ય કરે છે, અને જો આ પ્રમાણે ન થતું હોય તો ઘણા પ્રસંગમાં એમ પણ બને છે કે આ શ્રદ્ધાથી રોગ મટાડનારા પ્રયત્ન કરે છે, છતાં હું હવે જીવીશ નહિ, પણ મરી જઈશ, એ પ્રકારનો વિચાર તે રોગીનામાં દૃઢ થવાથી તેમ જ શ્રદ્ધા કંઈ જ કામ કરતી નથી, અને તે દરદી મરી જાય છે. જો માત્ર શ્રદ્ધાથી જ આ કાર્ય થતું હોય તો આવા દરદીઓ મરી ન જવા જોઈએ.

પણ સત્ય વાર્તા એ છે કે આ ઠેકાણે પ્રાણ જ કાર્ય કરે છે અને તે જ રોગમાત્રને દૂર કરે છે.

જે મનુષ્યે પ્રાણાયામ સિદ્ધ કર્યો હોય છે તે પોતાના પ્રાણની ગતિને અમુક આંદોલનવાળી કરે છે અને પછી તે તેનો પ્રસાર સામા

મનુષ્યના શરીરમાં કરે છે, આ પ્રમાણે કરીને તે સામા મનુષ્યના અમે તેવા રોગને તે મટાડી શકે છે, રોગ નિવારવાનો વિશ્વમાં આ જ એક અમોઘ ઉપાય છે. આ પ્રાણુ બીજાના શરીરમાં પ્રવેશે છે અને તેના શરીરમાં રહેલા તેના પ્રાણુને જાગ્રત્ કરે છે, અને શરીરમાં પ્રકટેલી કોઇ પણુ અવ્યવસ્થાને તે દૂર કરે છે.

સમર્થ યોગીઓને આ જગત્માં કંઇ પણુ કાર્ય કરવું કઠિન નથી. તે જ્યારે જગત્માં કોઇ મોટું પરિવર્તન કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે પોતાના પ્રાણુતત્ત્વને અમુક આંદોલનવાળું અત્યંત બળવાન્ કરે છે અને તે વડે તે ધારે તો આખા જગત્ને નચાવી શકે છે અને તેને વશ વર્તાવી શકે છે. લાખો મનુષ્યો તેના તરફ ખેંચાયા આવે છે, અને તે જે કહે અથવા મનથી તે જે ધારે તેજ ક્રિયા આ મનુષ્યોને કરવી જ પડે છે. જેમને પોતાના પ્રાણતત્ત્વ ઉપર જય હોય છે તેમની ઇચ્છાશક્તિ અથવા સંકલ્પશક્તિ (Will power) અત્યંત બળવાન્ હોય છે. તે સંકલ્પબળવડે તે આ જગતમાં ધારે તે કાર્ય કરી શકે છે. તેમને કંઇ જ આ વિશ્વમાં અશક્ય નથી. બળમાત્ર આ પ્રાણુનો જય કરવાથી જ ઉદ્‌ભવે છે. કયા કારણુથી વિવિધ અદ્‌ભુત સામર્થ્યો જાગ્રત થાય છે, તેનું જ્ઞાન ઘણા મનુષ્યોને હોતું નથી. પણુ પ્રાણુતત્ત્વનો જય કરવાથી જ આ અદ્‌ભુત સામર્થ્યો પ્રકટે છે. આ જ રહસ્ય છે.

આપણુને રોગ કયારે થાય છે ? વૈદ્યો અને દાક્તરો અને બીજા ભલે બીજાં અનેક કારણો રોગનાં આપે. પણુ ખરું કારણુ તો એ છે કે આપણા શરીરમાં રહેલા પ્રાણુતત્ત્વની વિષમતા થાય છે, ત્યારે રોગ થાય છે. રોગમાત્રનું મૂળ અને વાસ્તવ બળવાન્ કારણુ આ જ છે. બીજાં બધાં કારણો આના પર્યાય છે. હવે આ વિષમતાને દૂર કરવામાં આવે છે તો રોગ સદ્ય મટી જાય છે.

કોઇ ઠેકાણે જરૂર કરતાં આ પ્રાણુ વધારે એકત્ર થાય છે, અને તેથી કોઇ રોગ થઇ આવે છે. આવા પ્રસંગે તે ઠેકાણે વિશેષ પ્રમાણુમાં એકત્ર થએલા પ્રાણુને પ્રાણાયામવડે દૂર કરવામાં આવે છે અને પ્રાણુની સમસ્થિતિ શરીરમાં કરવામાં આવે છે તો તે અવ્યવસ્થા તરત મટી જાય છે. અને પ્રાણાયામવડે વ્યુત્પન્ન થએલું અથવા વિકાસ પામેલું મન કયે ઠેકાણે પ્રાણુની અવ્યવસ્થા થઇ છે, તે સહજ જાણી શકે છે, અને તે અવ્યવસ્થાને દૂર કરી શકે છે.

આ જ પ્રમાણે કોઈ ઠેકાણે જરૂર કરતાં પ્રાણની ન્યૂનતા થઈ હોય છે તો તેથી પણ વ્યાધિ થાય છે. આવા પ્રસંગે પણ તે ઠેકાણે પ્રાણની ગતિ પ્રસારવાથી અથવા તેની વૃદ્ધિ કરવાથી તે વ્યાધ સહજ. નિવૃત્ત થઈ રહે છે, વ્યાધિમાત્રને નિવારવાનો આ વિશ્વમાં કોઈ અમોઘ ઉપાય હોય તો આ એક જ છે, યોગમાં પ્રાણતત્ત્વનો જય કરવો, એ એક મુખ્ય અંગ છે. કારણ કે તેથી મનનો જય થાય છે, તે સ્થિર થાય છે, અને તે ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગનાં મુખ્ય અંગોની સિદ્ધિ થાય છે.

મહાસાગરપ્રતિ આપણે દૃષ્ટિ કરીએ તો શું જણાય છે? તેમાં પર્વત જેટલાં મોટાં મોજાં આપણને જણાય છે, તેથી નાનાં, અને તેથી નાનાં મોજાં પણ આપણી દૃષ્ટિએ આવે છે. અને છેક નાના પરપોટા પણ આપણને તેમાં થતા જણાય છે. પણ આ સર્વના પૃષ્ઠભાગમાં મહાસાગર રહેલો છે, અને તેજ તેનું કારણ છે. જેમ પર્વત જેટલા મોટા મોજાનો મહાસાગરસાથે સંબંધ છે તેમ એક નાના પરપોટાનો પણ તેની સાથે સંબંધ છે.

આ જ પ્રમાણે આ વિશ્વમાં મહાઐશ્વર્ય અને યોગબળ સંપન્ન યોગીઓ જોવામાં આવે છે; તેમ સાધારણ શક્તિવાળા દીન મનુષ્યો પણ જોવામાં આવે છે. પણ આ બન્નેનું કારણ એક વસ્તુ સાથે આ બન્નેનો સંબંધ છે, ત્યાં ત્યાં જીવન છે ત્યાં ત્યાં તેમાં-તેના પૃષ્ઠભાગમાં અનંત શક્તિમત્ત્વ રહેલું જ છે, પછી તે પ્રકટ હો વા અપ્રકટ હો. જીવન અનંત શક્તિઓનો ભંડાર છે. જીવનતરીકે બધામાં તે સામાન્ય છે.

એક વનસ્પતિનાં છોડમાં, એક કીડામાં આ શક્તિ ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. મનુષ્યમાં કંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, અને એક યોગીમાં તે ઘણા વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. યોગીશ્વરનામાં તો તે પૂર્ણ અંશમાં અથવા પૂર્ણ રૂપમાં જોવામાં આવે છે. પણ સર્વમાં ન્યૂનાધિક અંશમાં જોવામાં આવે છે, એમાં શંકા નથી જ.

આ સર્વ અભિમાનીઓમાં ધીમે ધીમે આ શક્તિ જાગ્રત્ થાય છે, અને તે પણ એક દિવસે પૂર્ણપદે, ઈશ્વરપદે પહોંચે છે. પણ તેમ થવામાં સમય ઘણો વીતે છે. અનંત વર્ષો, કે અનેક યુગો વીતે છે. પણ આ અનાદિ સૃષ્ટિમાં કાળની ક્યાં ગણના છે?

તો પણ આ ઘણો લાંબો સમય, પૂર્ણપદે પહોંચવાને યોગી કહે છે, કે ટુંકાવી શકાય છે, આ અનંત સમયના મહાસાગરને યોગશક્તિવડે સત્વર તરી શકાય છે, અને પૂર્ણ અથવા શિખરની સ્થિતિ આ વિશ્વમાં છે, તેને સત્વર પહોંચી શકાય છે.

જો આ પ્રકૃતિના ક્રમથી મનુષ્ય વહેલો કહાચ તેને મનુષ્યમાંથી દેવ થવાને અનેક જન્મ જોઇએ, અનેક વર્ષ જોઇએ. વખતે એક લાખ કે તેથી પણ વધારે વર્ષ જોઇએ. વળી દેવમાંથી ઇશ થવાને તેને તે જ પ્રમાણે કેટલાએ જન્મ જોઇએ. અથવા લાખ બે લાખ વર્ષ જોઇએ. પણ યોગી કહે છે, કે આ સમય ઘણો ટુંકાવી શકાય છે, અને મનુષ્ય ધારે તો આ એક જ જન્મમાં અથવા : તો તેમાં પણ અમુક વર્ષમાં જ પૂર્ણપદે પહોંચી શકે છે.

જે ઇંજીન કલાકે બે ગાઉ ચાલી શકે છે, તે જ ઇંજીન જો તેની ગતિ વધારવામાં આવે તો કલાકે ત્રીશચાલીસ કે એંશી માઇલ પણ ચાલી શકે છે, તે જ પ્રમાણે જે મનુષ્ય અનેક જન્મે સંસિદ્ધિને પામી શકે છે, તે જ મનુષ્ય ધારે તો તે સંસિદ્ધિને એક જ જન્મમાં અથવા અથવા અમુક વર્ષમાં જ તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે,

અને શામાટે મનુષ્યે લાખો વર્ષ પર્યંત કે અનેક જન્મપર્યંત વાટ જોવી જોઇએ, તેટલો સમય વીતાવવો જોઇએ, અથવા તેટલો સમય આ વિશ્વમાં પરાધીનપણે યથેચ્છ સ્થિતિ ન પ્રાપ્ત કરતાં ભટકવું જોઇએ ! અને તે પ્રમાણે પૂર્વે અનેક મનુષ્યોએ આ એક જ જન્મમાં, અથવા અમુક વર્ષમાં જ તે પદને પ્રાપ્ત કરેલું છે, એનાં અનેક દૃષ્ટાંતો વિદ્યમાન છે. તો મનુષ્યે શામાટે જે વસ્તુ તેને આજ જન્મમાં પ્રાપ્ત થઇ શકે છે, તેને માટે અનેક જન્મ કે લાખો વર્ષ વીતવવાં જોઇએ !

યોગવિદ્યા એ જ દર્શાવે છે કે મનુષ્ય પૂર્ણપદને શી રીતે અનેક જન્મે સંસિદ્ધિ નહિ પામતાં એક જ જન્મમાં પામે અને પોતાનાં દુઃખમાત્ર દુર કરે. જે જે પૂર્ણપદે એક જન્મમાં પહોંચ્યા છે તે સર્વ સાધનશ્રેણીને સિદ્ધ કરીને જ તે પદને પામ્યા છે. જે અનેક જન્મે સિદ્ધ થાય તેને તેમણે એક જ જન્મમાં સિદ્ધ કર્યું છે. તેમણે પોતાના જીવનની એક ક્ષણ પણ નકામી ગુમાવી નથી અને માત્ર દેહને સિદ્ધ કરવામાં જ તેમણે પોતાના જીવનને ગાળ્યું છે.

ધ્યાનથી જ ધ્યેયની સત્વર સિદ્ધિ થાય છે. અને આ ધ્યાન કેવી રીતે કરવું તે યોગશાસ્ત્ર શીખવે છે.

પ્રેતાવાહનવિદ્યા અથવા ઇતર યોનિના જીવો કે જે અંતરિક્ષમાં રહે છે. તેમની સાથે પ્રાણાયામને કંઇસંબંધ છે ખરો? એટલું તો આજે પાશ્ચાત્ય શોધોથી સિદ્ધ થયું છે કે આ અંતારક્ષમાં અનેક જીવો, પ્રેતાદિ યોનિને પ્રાપ્ત થએલા વિચરે છે, તેમનું અસ્તિત્વ છે, પણ આપણે તેમને જોઈ શકતા નથી, કારણ કે તેમનાં શરીરો એવાં હોય છે, કે તે વર્તમાન નેત્રોવડે તે જોઇ શકાતાં નથી, તેમનાં શરીરનાં પરમાણુનાં આંદોલન અમુક સ્થિતિએ પહોંચેલાં હોય છે જેથી આપણે તેમને જોઈ શકતા નથી. જે પ્રકાશને આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ તે જ પ્રકાશનાં આંદોલનોની ગતિને વધારી દેવામાં આવે તો આપણે તેને જોઇ શકતા નથી, તેમ છતાં પણ કેટલાક એવા અભિમાનીઓ હોય છે. કે જે આવા પ્રકાશને પણ જોઇ શકે છે, કારણ કે તેમનાં નેત્રની શક્તિ આપણા કરતાં વિશેષ હોય છે. તે જ પ્રમાણે એ પ્રકાશનાં કિરણોને ઓછા કરી દેવામાં આવે તો પણ આપણે તે પ્રકાશને જોઇ શકતા નથી. કારણ કે તે જોવાની આપણાં નેત્રની શક્તિ નથી, પણ બીલાડી, વગેરે આવા પ્રકાશને પણ જોઈ શકે છે, કારણ કે તેમને તેવાં નેત્ર પ્રાપ્ત હોય છે. આપણી દૃષ્ટિની મર્યાદા પ્રાણનાં આંદોલનની અમુક ભૂમિકાથી જ નિર્ણિત થાય છે.

આપણા વાતાવરણને જોઇએ તો પૃથ્વીની પાસેનું તેનું પડ જાડું હોય છે અને જેમ જેમ આપણે ઉંચે ચડતા જઇએ છીએ તેમ તેમ આ પડ પાતળું થતું જાય છે. તે જ પ્રમાણે સમુદ્રની અંદર અને અંદર ઉતરતા જઇએ તો પાણીનું દબાણ વધારે અને વધારે થતું જાય છે. અને તેને લીધે જે પ્રાણીઓ છેક નીચે રહેતાં હોય છે તે ઉપર ચાલી શકતાં નથી અને જે ઉપર રહેતાં હોય છે તે અમુક મર્યાદાથી તળે જઈ શકતાં નથી. અને તે છતાં તે જવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો તેમના શરીર વિશીર્ણ થઇ જાય છે.

આ વિશ્વને તમે આકાશ તત્ત્વથી ભરેલો એક મહાસાગર ધારો, અને તેમાં પ્રાણની શક્તિનાં આંદોલનવાળાં જુદા જુદા થરો કલ્પો. મધ્યબિંદુ પાસે આ આંદોલનો વિશેષ ગતિવાળાં હોય છે, અને જેમ આપણે મધ્યબિંદુથી દૂર જઇએ છીએ તેમ તેમ આ

ગતિ ઓછી હોય છે. એક પ્રકારની ગતિવાળાં આંદોલનવાળા પ્રદેશને આપણે એક ભૂમિકા એવું નામ આપીએ છીએ. હવે ધારો કે આ પ્રમાણે આ વિશ્વમાં, આ અનંત મર્યાદાવાળા વિશ્વમાં આથી જૂદાં જૂદાં આંદોલનની ગતિવાળી જૂદી જૂદી અનેક ભૂમિકાઓ છે, હવે જે જીવો એક જ પ્રકારનાં આંદોલનવાળી ભૂમિકામાં રહે છે તે એક બીજાને જાણી શકે છે, જોઈ શકે છે, તેમને સ્પર્શ કરી શકે છે. પણ તે પોતાનાથી ઉપરની ભૂમિકામાં રહેનાર જીવોને જોઇ જાણી શકતા નથી.

તો પણ સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રવડે જેમ આપણે ઝીણા પદાર્થોને જોઇ શકીએ છીએ, તથા દૂરદર્શકયંત્રવડે ઘણે દૂર રહેલા પદાર્થોને પણ જોઇ શકીએ છીએ, તે પ્રમાણે આપણે યોગવડે બીજી ભૂમિકામાં અથવા લોકાંતરમાં રહેલા જીવોને પણ આપણે જોઇ શકીએ છીએ. યોગવડે આપણે આપણી ભૂમિકાને અન્ય સ્થાનમાં કે અન્ય ભૂમિકામાં રહેતા જીવોના જેવી આપણી ભૂમિકા કરી શકીએ છીએ, અને તે જીવોને આપણે જોઇ જાણી શકીએ છીએ.

ધારો કે આપણે બેઠા છીએ તે ઓરડામાં એવા જીવો અથવા અભિમાનીઓ છે કે જેમને આપણે જોઈ શકતા નથી. અને આ પ્રમાણે થવાનું કારણ એ છે કે તેમના પ્રાણનાં આંદોલનોની અમુક ભૂમિકા છે, અને આપણા પ્રાણની અમુક છે. ધારો કે તેમના પ્રાણનાં આંદોલનોની ગતિ ઘણી વિશેષ છે, અને આપણી ઘણી ઓછી છે. આગળ જણાવી ગયા પ્રમાણે તે તેમજ આપણે બન્ને આકાશ તથા પ્રાણ તત્ત્વવડે બનેલા છીએ. પ્રાણતત્ત્વથી જ આપણે રચાયા છીએ. જે કંઇ ફેર છે તે માત્ર આંદોલનની ગતિનો છે. હવે જો આપણે યોગવિદ્યાવડે આપણા પ્રાણની ગતિને વધારીને પેલા જીવોના શરીરો જેટલી અથવા તેમના પ્રાણ જેટલી કરીએ છીએ તો તે અને આપણે એક જ ભૂમિકાઉપર આવીએ છીએ, અને આપણે તેમને જોઇ જાણી શકવાને સમર્થ થઇએ છીએ. જે મૂળતત્ત્વમાંથી આ સમગ્ર વિશ્વ રચાય છે, તેને આપણે જાણીએ છીએ તો એ સ્પષ્ટ જ છે કે આપણે આખા વિશ્વને જાણીએ છીએ. કારણનું જ્ઞાન થતાં કાર્યનું જ્ઞાન એની મેળે થાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પ્રાણાયામને આવી દિવ્યદૃષ્ટિસાથે પણ

સંબંધ છે. તે જ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં અલૌકિક સામર્થ્ય જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં જાણવું કે તે યોગવિદ્યાને લીધે જ છે, તે આ પ્રાણ તત્ત્વનો જય કરવાને લીધે જ છે. આ જગત્‌માં પ્રતીત થતી સ્થૂલ શક્તિઓ પણ આ પ્રાણનો જ ચમત્કાર છે. જે ઈંજીનને વરાળ ચલાવે છે, તે વરાળમાં તે શક્તિ કયાંથી આવે છે ? તે શક્તિ પ્રાણમાંથી જ આવે છે. આ પ્રમાણે શરીરની, કે મનની, કે બીજી ભૌતિક શક્તિઓ અથવા સામર્થ્ય માત્રઆ પ્રાણ તત્ત્વમાંથી જ પ્રકટે છે તેજ તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે.

પ્રાણાયામનો જે વિભાગ પ્રાણના સ્થૂલ અથવા શારીરિક રૂપનો સ્થૂલ અથવા શારીરિક પ્રક્રિયાવડે જય કરવાનું દર્શાવે છે તેને હઠયોગ કહેવામાં આવે છે, અને જે વિભાગ પ્રાણના સૂક્ષ્મ અથવા માનસ સામર્થ્યનો સૂક્ષ્મ અથવા માનસ પ્રક્રિયાવડે જય કરવાનું શીખવે છે તેને રાજયોગ કહેવામાં આવે છે.

(અપૂર્ણ.)

पंडित जगन्नाथ प्रभाशंकर.

|| ॐ श्री ||

कीर्तन.

अनुग्रहयाचन.

પદ ૧. (સચ્ચિત નૃહરિ મહેશ, એ લય.)

જય નરહરિ ભગવંત! પ્રણુતિ, ગ્રહેજ્યે આજ અનંત,
પૂર્ણ અનુગ્રહ આજ પ્રસારો, શિશુગણકેરા વાંછિત સારો;
અન્યથી જે ના સધાય, આપકૃપાથી પમાય,
કૃપામાહાત્મ્ય ન કથાય, મનમતિ વિરામે;
આપ સ્વસંકલ્પથી સિંચો પ્રભુ! કરુણામૃત અત્યંત; જય०
જેને આપ અનુગ્રહપ્રાપ્તિ, તેને પ્રાપ્તવ્યની પર્યાપ્તિ,
લૌકિક સુખો પ્રશસ્ત, તેને તુચ્છવત્ સમસ્ત,
રહે અખંડ પરમ મસ્ત, આપ કૃપા પામ્યે;
તેવો અનુગ્રહ રેલાવો ગુરુ! થઇને કરુણાવંત; જય०

मनने ज्ञानपूर्ण करवाथी थता लाभ.

પદ ૨. (ધર દઢ હસ્યે વિરાગ રે, એ લય.)

જ્ઞાને કરો ઘનઘોર રે, મનરૂપી નભને.
ચાતુ ગગન ઘનઘોર તો પડતી, વૃષ્ટિ ધરી અતિ જોર રે, મન०
જ્ઞાનથી મન ઘનઘોર થતાં થતી, દૈવી વૃષ્ટિ ચારે કોર રે; મન०
અંતઃસ્ફુરણા સ્પષ્ટ ઉઠે તર. શુણાય આત્માનો શોર રે; મન०
દિવ્ય કાવ્યનાં તમઉર ઝરણાં, વહેશે આઠે પહોર રે. મન०
જ્ઞાનમેઘગર્જનથી ત્રુટે, ષડરિસિંહનો તોર રે; મન०
આ ઘનઘોર દશામાં રમતા, જગના શોર બકોર રે; મન०
આનન્દ મેઘમાં નર્તન કરતાં, બ્રહ્મ થશે જીવમોર રે, મન०

શ્રી જ० દેવી०

ઈશ્વરદર્શનનિમિત્ત સાધન સેવવા મનુષ્યને ઉપદેશ.

પદ ૩. (માયાના નચવ્યા નાચે રે, એ લય.)

કાંઈ કરી લે શુભ કમાણી રે, ઓ વ્યાપારિ! ઝટ સમજી.
સ્વચ્છંદે વર્તી કરે, અવળા નિત્ય વ્યાપાર,
કહ્યું ન માને કોઈનું, મતિહીન મૂઢ ગમાર; કાંઈ૦
ધન, ગૃહ, ભૂમિ સંઘરે, રક્ષે તુજ પરિવાર,
પરિણામે તારો અને, તેનો થશે સંહાર: કાંઈ૦
માત્ર વિષયનો ભોગ એ, છે નિષ્ફળ વ્યાપાર,
રણે ભલે ઝુઝે છતાં, અંતે હારની હાર; કાંઈ૦
આજ લગીમાં કયા વિષયથી, પામ્યો શાશ્વત સુખ?
આજ લગી ન મટી હવે પછી, કેમ કરી મટશે ભુખ; કાંઈ૦
આનું આ કરતાં જગે, ગયા ઘણા અટવાઈ,
પુનઃ ભ્રમણમાં જઈ પડયા, સમજ સમજ ઓ ભાઈ! કાંઈ૦
જન્મ ધરી પ્રાપ્તવ્ય શું, ને શું શું જ્ઞાતવ્ય,
વિચાર્યુંસરખું તેં નહિ, વળી વાસ્તવ્ય કર્તવ્ય; કાંઈ૦
સંસારે શું સાર છે, એનો કરી વિવેક,
સાર વસ્તુને સાધવા, ધરજે સાચો ટેક; કાંઈ૦
નરહરિપ્રભુની ભક્તિમાં, પ્રાપ્તવ્યનું રહસ્ય,
શ્રદ્ધાબલથી સાધી લે, કરી પ્રયત્ન પ્રશસ્ય; કાંઈ૦

પ્રમીલાબહેન.

આત્માનુભવ.

પદ ૪. રાગ વાગેશ્રી.

અંતર આનંદ આનંદ બસ છાયો,
વિમલ મનોહર, નિરુપમ સુખકર, રસ અદ્દભુત છલકાયો; અંતર૦
ત્રિભુવન મોહન, ચિતિધન મુજમન, અહંબ્રહ્મ શબ્દ ગજાયો,
બ્રહ્મ ઇંદ્રને સૂર્ય ચંદ્રમાં, અખંડ હું જ છુપાયો, અંતર૦
હિરણ્યગર્ભને ઇશાદિથી પણ, પર અનંત લહાયો,
વ્યાકૃત અવ્યાકૃત, પ્રકૃતિનો વળી, અંશ છે હુંમાં શમાયો.- અંતર૦
સ્વયંભૂ હું વિભુ, ત્રિકાલ સત્ય હું, સાક્ષી જગતનો કહાયો,
નિર્વિકારી, શુદ્ધ, ચેતન સ્વામિ, આત્મા હું ઓળખાયો; અંતર૦

ગણુમાંહી ખેલ આ દીધો બતાવી, બિંદુ સિંધુમાં પલટાયો.
નૃસિંહગુરુએ, કરુણા કરીને, અમરરસ પ્યાલો પાયો. અંતર.

ચુ૦ જ૦ ઓઝા.

आत्मशोधन करवा सुबोध.

પદ ૫. (માનવ દેહમાં જી રે, એ લય.)

આત્મા શોધીએ, જી રે, ઉંડે દેહદેવળમાં જઇ.
પ્રાણિમાત્ર ઉરે વસ્યો છે, સૃષ્ટિસર્જનહાર; આત્મા૦
બાહ્ય દેવળ દેવ આદિક, આત્મપ્રતીક ગણાય જી,
પ્રતીક પણ્ જી ક્રમથી મૂલાકૃતિપ્રતિ જ્ઞાની જાય; આત્મા૦
શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ તો, દેહમન્દિરમાંહ્ય જી,
ધ્યાન ને સંયમબલેથી, સહજ સ્પષ્ટ જણાય, આત્મા૦
આત્મદેવની દિવ્ય વિદ્યાશક્તિ પણ છે ત્યાંય જી,
યોગી તેને સેવી આઠે સિદ્ધિ પામી જાય; આત્મા૦
દેહના અભ્યંતરે છે [1]પાંચ મન્દિર દિવ્ય જી,
સર્વના અંતરાલે જઇ, નિરખ સચ્ચિત્ શિવ; આત્મા૦
અનવધિ સામર્થ્ય ત્યાંથી સંયમીજન [2]સહાય જી,
અનુભવીઓ અનુભવોની કહાણીમાં જે ગાય; આત્મા૦
મહા પુણ્યબલે મળ્યું છે, દેહદેવળ ભવ્ય જી,
આત્મદર્શન કર તું ત્યાં વસી, જે પરમ [3]અનુભવ્ય; આત્મા૦

શ્રી જ૦ દેવી૦

तमारामांना सर्वोत्तम अंशनुं उदारताथी दान करो.

પદ ૬. ગઝલ.

બનો કંગાલ ના જગમાં, દીયોને દાન નિજ હાથે,
તમારૂં વિશ્વ આખું છે, હઠો પાછા ન કોઇ વાતે.
ખજાનો દાટી ના મૂકો, દેવાને દાન ના ચૂકો,
જશે સાથે, દીધેલું આ, જગે આદાર્યથી હાથે.
તમે જાણેલી વિદ્યાને, કરો જાહેર દુનીયામાં,

---

૧ પાંચકોષ. ૨ મેળવે, ગ્રહણ કરે. ૩ અનુભવવા યોગ્ય.

ધરી ઉત્સાહ શીખવજો, પ્રયોગો પ્રેમે નિજ હાથે.
તમે જે જ્ઞાનથી શાંતિ સુખો આ જીવનમાં માણ્યાં,
કહી જિજ્ઞાસુને ક્રમથી, ચઢાવો ઊર્ધ્વ નિજ હાથે.
ગણીને સર્વ પોતાના, ધરી આદાર્ય સહુ દેજો,
તમારૂં તેથી ખુટશે ના, પામશો દ્વિગુણુ નિજ હાથે.
પ્રભુની બાદશાહીમાં, તમારા અહંને સ્થાપી,
કરો કંગાલને શ્રીમંત, દઇ હાથે અને હાથે.

મો જ૦ દેપો૦

બ્રહ્મદર્શન કરવું એ જ સાચી જાગ્રતિ છે.

પદ ૭. (ચિદાકાશ વિણુ અન્ય કોઇ નથી. એ લય.)
સ્વપ્નવિષે શું મહાલે મિથ્યા, જાગ્રત્ થા હાવે,
[1]સ્વાપ્ન સુખો નથી સત્ય પરંતુ ઇન્દ્રજાલ સમ કહાવે,
ભાઇ ! તું જાગ્રત્ થા હાવે.
સ્થિર ન રહે તુજ ભોગ, ભલે તું ભોગવતો તોયે,
વસ્તુ વિચારે ઠર્યું જે ખોટું, તે કેમ સત્ય જ હોયે; ભાઇ૦
સદા સનાતન સત્ય એક છે, બ્રહ્માનુભૂતિ,[2]
બાજું સ્વપ્નસમું છે મિથ્યા; તેની કરવી શી સ્તુતિ; ભાઇ૦
[3]આગમ-અપાયી પ્રાણીપદાર્થો, આવે અગપાયે,
સ્વપ્નસમા એ ખટાટોપથી, વિવેકી ન લલચાયે; ભાઇ૦
પ્રતિમાને અનુભવને અંતે, જગત્ અસત્ માન્યું,
જે જાગ્રત્ સ્થિતિમાંહિ આવ્યા, તેણે તેને ન જાણ્યું; ભાઇ૦
અવિદ્યાતણા ગાઢ ઘેનથી, જાગ હવે ભાઇ.
સત્ય સ્વરૂપની નિજ જીવનમાં, કરી લે શીઘ્ર કમાઇ; ભાઇ૦
સમ સર્વત્ર સ્વરૂપ અનુભવવું, એ જાગ્રત સ્થિતિ છે,
તે ભાને જે રહે સદાયે, નિદ્રા તેની વીતી છે; ભાઇ૦

પ્રમીલા બહેન.

---

૧ સ્વપ્નનાં. ૨ બ્રહ્મનો અનુભવ. ૩ આવવા જવાના સ્વભાવવાળા.

अंतर्यामीनो साक्षात्कार करवा बोधवचन.

પદ ૮. (અંતર રે, અહા હા, એ લય.)

લેવા અનુપમ અનુભવલ્હાવ, તારો અંતર્યામી જગાવ,
ક્ષણુ ક્ષણુ તેપ્રતિ ધરી ભાવ,
તેના અભિમુખ થઈ રહે સાત્ર રે, લેવા૦
બુદ્ધિ ને તર્ક ને યુક્તિ જગાવવા, વ્યર્થ તું કર ન પ્રયાસ,
એ બધું જાગાવાથી નહિ થાશે, તુજ ઉર શુદ્ધ ઉજાસ રે; લેવા૦
તારાથી બાહિર બેઠેલા દેવ જગવવામાં કાળ ન ગાળ,
અંતર્યામી છે દેવ સચેતન, તેને જગવ તત્કાળ રે; લેવા૦
તારા અંતર્યામીમાંહિ રહ્યાં જે, સુખ સામર્થ્ય ને જ્ઞાન,
લોક ચતુર્દશના ઈશનાં પણુ, છે નહિ તેના સમાન રે; લેવા૦
અલ્પતા ટાળવા પૂર્ણતા ભાળવા, કર ન ઉપદ્રવ અન્ય,
અન્યથી મોહબુદ્ધિ ત્યજી થા તું, અંતર્યામીથી અનન્ય રે; લેવા૦
'આ સુખ દેશે' કે 'આ મને ફળશે,' મિથ્યા એ લાલસા છોડ,
ભાવાતિશયતાવડે તુજ સર્વાશ, અંતર્યામીમાં જોડ રે; લેવા૦
વિશ્વની મહાશક્તિઓ તું જગવે, છો કરી યત્ન સમર્થ,
પણુ અંતર્યામી જાગ્યાવિણુ, તુજઅર્થ તે સઉ વ્યર્થ રે; લેવા૦
તારો અંતર્યામી જે ક્ષણુ જાગ્યો, જાગશે તે ક્ષણુ સર્વ,
તારી મહત્તાને ન્યાળતાં ત્યજશે, દેવાદિકો પણું ગર્વ રે; લેવા૦

इष्टना प्रकट दर्शन करनार साधकना आनंदोद्गारः

પદ. ૯ (નયને આવોને આજ વાલમા, એ લય.)

નયને આવ્યા આ ભૂલોકમાં, અમ સુભાગ્યે ભગવાન,
જેને માટે તો મહા યોગિઓ, કરે તપન રોધી પ્રાણુ; નયને૦
કંઈક ગાળ્યાં છે પૂર્વ કાલમાંરે, રુધિર માંસ અને હાડ,
બુદ્ધજેવાએ ઘર છોડીને, શોધ્યા જંગલ કંઈ ગાઢ; નયને૦
બલિએ જેની કૃપા પામવા રે, દીધું સર્વસ્વ દાન,
[1]સુર સરીખાએ નેત્ર ફોડીને, કષ્ટ સ્વીકાર્યા મહાન; નયને૦
કંઈક ત્યજ્યાં છે રાજ્યપાટને રે, જેહ પ્રભુપ્રાપ્તિકાજ,
અમને તે સ્વયં કૃપા લાવીને, સામા આવી મળ્યા આજ; નયને૦

---

1 સુરદાસ.

મોંના માગેલા મેવા આપતા રે, નાથ અમારા ઉદાર,
દુઃખનું છમકલું કદી કરે, પણ પાછા પીગળનાર; નયને૦
અધિકારવૃદ્ધિતણી યુક્તિઓ રે, બતાવતા ખરી ભાવ,
આલસ્યે તે ન અમો સાધીયે, છતાં ધરે ના અભાવ; નયને૦
પ્રભુથી વિમુખ થવાનો રહ્યો રે, અમારો તો સ્વભાવ,
ઘડી ઘડી પણ સંમુખ થઇ પ્રભુ, દે છે કરુણાનો લ્હાવ; નયને૦
એવા એ અનુગ્રહ સ્વભાવના ! રે, રહો અમ શિરે અખંડ,
યથાશક્તિ આપ ગુણો ગાઇને, અમે એ તરશું બ્રહ્માંડ; નયને૦

શ્રી જ૦ દેવી.

ઇષ્ટરક્ષિત વૃત્તિના ભાવો.

પદ ૧૦. (તમે શા માટે શ્યામ મહેને, એ લય.)

મને રક્ષી રહ્યા છે સદા વિશ્વના પતિ,
વિશ્વના પતિ, થઇ કૃપાલુ હુંપ્રતિ; મને૦
શાને જગતજીવો તણી, ઇચ્છું હવે હું સ્હાય,
પરવશ એ પ્રાણીથી શું, અન્યનું રક્ષણ થાય,
જ્યારે જે જોઇએ તે મારા પ્રભુ આપતા,
સહજ મારી કામનાઓ સિદ્ધ થઈ જતી; મને૦
હું કૃતઘ્ન ને અબુધ તો, વિસરી આ ઉપકાર,
યથેચ્છ પ્રવૃત્તિ કરૂં, પણ તે ન જુએ લગાર;
વાત્સલ્યપૂર્ણ પ્રભુ દોષો ઉપેક્ષીને,
જે તે રીતે મારી સાધે ઉન્નતિ; મને૦
તન મનને સંભાળીને, ગતિ તેની ઉત્કૃષ્ટ—
કરતા પ્રતિક્ષણ વિધિવડે, રહી આગળ ને પૃષ્ઠ,
બુદ્ધિ આદિ કરણો વિપરીત માર્ગે જો વહે,
તો તો સત્ય સમજાવી દેતા સ્ફુરણથી; મને૦
પરિણામે પરિપૂર્ણ થઉં, ઇચ્છા રહે ન શેષ,
એવી આંતર સ્થિતિ થતા, દે ગુરુવર ઉપદેશ,
વહાલાનું વહાલ વાણીથી હું વર્ણું શા રીતે,
મનથી માત્ર જાણી રહું, તેની ઉપકૃતિ;[1] મને૦

પ્રમીલાબહેન.

---

૧ ઉપકાર.

સદાયે તું નિરાળો છે.

પદ ૧૧. ગઝલ.

સમજ કે વિશ્વ આખાથી, સદાયે તું નિરાળો છે,
વિશ્વ તુજ પાસ પ્રાણી છે, અને તેનો તું ગાળો છે.
ન બંધન કોઇ પણ તારે, તું તો સ્વાતંત્ર્યવાળો છે,
પ્રાણવંતુ તું તો બુલબુલ, વિશ્વ તો માત્ર માળો છે;
વિશ્વબંધન નથી તારે, તને જે જાણી તેં લીધો;
ભૂલી તુજ રૂપ, બંધનનો, બખેડો તેં ઉભો કીધો.
હું કર્તા છું હું ભોક્તા છું, વગેરે માનીને તેં તો;
વિવિધ આ બંધનો હાથે કરી વ્હોરી લીધાં છે તો.
ન કર્તા હું, ન ભોક્તા હું, ન હુંમાં કંઇ જીવજેવું.
સકલથી હું નિરાળો છું, કરી લે ભાન તું તેવું.
અને એ ભાન વારંવાર અનુભવમાં ઉતારી લે,
પછી તું જાણ નિશ્ચયથી, સદાયે તું નિરાળો છે.

પ્રખર તત્ત્વચિંતન સેવવા પ્રબોધ.

પદ ૧૨. (પ્રતિજ્ઞા આજ મેં ધારી, એ લય.)

સ્મરણની ધૂન મચાવી, ચૈતન્યને દે તું જગાવી રે; સ્મરણની૦
સર્વ કરણમાં સ્મરણનો આજે, વહેતો કરીને પ્રવાહ,
અણુ અણુ દે ઝંઝણાવી; સ્મરણની૦
પાંચે કોશોના અવધિસુધી તારા સ્મરણનો પહોંચાડ તાર,
સુષુમ્નને દે ખળભળાવી; ચૈતન્યને૦
સ્મરણનું ગર્જન એવું પ્રચંડ તું, કર જેથી ષડ્રિપુ સઘ,
નાસે નિજ સત્તા ઉઠાવી; સ્મરણની૦
ઋતંભરા પ્રજ્ઞા પ્રકટાવી, સ્મરણથી થા સર્વજ્ઞ,
અડંગા ધ્યાને જમાવી; ચૈતન્યને૦
[1 અન્ય ચિંતનરૂપ ઘાસના રાશિ, ફુંકી તું દે પળમાંહ,
સ્મરણ અગ્નિને ભડભડાવી; ચૈતન્યને૦

સ્મરણની સંતત ધારા બંધાતાં, રહે માત્ર સ્વરૂપનું ભાન,
જાણું કુંચી હાથ ત્યાં આવી; સ્મરણની૦
સ્મરણને અંતે સ્મરણ સ્વરૂપ તું, લહેજે પોતાને એવ,
નિઃશેષ અહંને વિલાવી; ચૈતન્યને૦

શ્રી જા૦ દેવી.

" जगमांहि जीवतां ज मरजे. "

પદ ૧૩. (આ જીવન પ્રભુખાણની છે, એ લય.

[1]આ જીવિત મૃત્યુ વિષે રે' જગે જ્ઞાની માનવી,
જ્ઞાનકેરી ચરમ દશા એ, એ સ્થિતિ છે અવનવી.
પ્રાચીન અર્વાચીન જીવન્મુક્તો રહ્યા એ અનુભવી,
પરિપાક થાતાં જ્ઞાનનો અંતિમ દશા આ ઉપજવી.
છે જીવન્મુક્તત્વે મઝા, કહે તત્વજ્ઞાનીઓ કવિ,
જ્યાં કર્મબંધન કે ન ઇચ્છા કોઈ પણ રહે પ્રકટવી; આજીવિત૦
વેદાન્તમાં જેને વિવિધ રીતે સદોદિત વર્ણવી,
આ જીવનની જાગ્રત્ દશામાં મૃત્યુ અનુભૂતિ[2] ન જવી;
ઓ તત્વ જિજ્ઞાસુ ! ધરો, કાને કહે જે અનુભવી,
લૂંટો અમરરસ જીવન્મુક્તત્વની દશા ગ્રહીને નવી; આજીવિત૦

શ્રી જા૦ દેવી.

इष्टाश्रित साधकना अभयोद्गार.

પદ ૧૪. (ધન્ય ધન્ય આ વિશ્વમાં તેજમતિ, એ લય.)

ગાજે ગાજે, મારે શિરે વિશ્વપતિ, પછી શાની ભીતિ; ગાજે૦
જેના આધારે ત્રિભુવન સ્થિત છે, જેના આશ્રયનીચે સર્વનું હિત છે,
તેના હસ્તની મારા પૃષ્ઠે સ્થિતિ; ગાજે૦
જેના અમર્યાદ રક્ષકબલથી, રક્ષાય સર્વ અનાદિ સમયથી,
તેની મર્યાદામાં ખેલું અતિ; ગાજે૦
મનમતિવાણીના પ્રેરક જે છે, સોંપી કરણ મુજ તે સત્તાનીચે,
ધાઉં અખંડ હું મસ્ત વૃત્તિ; ગાજે૦

---

૧ આખા જીવન પર્યંત ૨. મૃત્યુનો અનુભવ.

રંક બકરી સિંહનો આશ્રય લઇ, ગજના મસ્તકપર બેઠી ચઢી જઇ,
(તેમ) ષડરિશિરે ચઢું પ્રભુબલથી; ગાજે૦
વાયુબલે તૃણુ જેમ ઉડીને, બેસે જઇ મસ્તકે નરપતિને,
તેમ ઉડું બ્રહ્મધામપ્રતિ; ગાજે૦
પ્રભુઆશ્રિત મને જાણી પ્રતિકૂલ, અદૃષ્ટ પણુ થઇ જાતું અનુકૂલ,
ત્યાં મારી કોણુ કરે પડતી; ગાજે૦
સ્વાસ્થ્ય, સામર્થ્ય ને શાંતિ અપરિમિત, ભોગવી વૃત્તિ આ મારી સતત હિત,
પરમ પ્રસન્નતા અનુભવતી; ગાજે૦
ઉપેન્દ્રગુરુબલે રક્ષાઇ રહું છું, બ્રહ્મભાને હું અખંડ લહું છું—
દશદિશ મુજ જયથી ગાજતી; ગાજે૦

तत्त्वानुसंधानपूर्वक हृदयवीणा वगाडवा बोध.

પદ. ૧૫. (મારે અંતરે પધારો અધિરાજ, એ લય.)

તમે ચડકાવો વીણુાતણુા તાર, એકતાર
બનીને આજે દિવ્ય રાગમાં.
થશે તેનો સુરી લો રણુકાર—ઝણુકાર,
સંવાદી થાતા દિવ્ય રાગમાં.
પ્રભુ હાથની રચેલી એ મધુર વીણુા;
જેમાં બળના છે સુર કોમળ ને તીણુા,
એ તો બ્રહ્માંડ હલમલાવનાર; એકતાર૦
મૃત્યુલોકમાં આ હૃદયવીણુા વાગતી,
દેવ-ઇશકોટિ સ્વર્ગે તેથી જાગતી,
એ સ્વરે ત્રિલોકતત્ત્વ ખેંચાનાર; એકતાર૦
જેવો તાર વાગે તેવો પ્રસરતો ધ્વનિ,
રમ્ય તાર છેડી જગવો આત્માની ધૂની,
બ્રહ્મ-બ્રહ્માંડે થાઓ એકાકાર; એકતાર૦

શ્રી જ૦ દેવી.

इष्टशरण प्राप्तजनोनी कृतकृत्यता.

પદ ૧૬. (આજે સઉના હૃદયે પ્રભુ, એ લય.)

પામ્યાં પ્રામ્યાં સુખો શરણે આવી હો, સહજે સુધર્યા નિકૃષ્ટ આ ભાવિ.
વ્યવહાર પરમાર્થને સાથે સાથે, સધાવી સહજમાં સુધાર્યા સઉ વાતે,
મનોબળ દીધું પ્રકટાવી હો; સહજે૦
જ્ઞાતવ્ય પ્રાપ્તવ્યને રુડો રીતે, સમજાવ્યું રહીને નિકટમાં નિત્યે,
કર્તવ્યે સઉને દઢાવી હો; સહજે૦
મિઠી મિઠી નિજ મંજુલ વાણી, શુણાવી અંતર્ ભાવને આણી,
આનન્દ રસને રેલાવી હો; સહજે૦
કરુણાલુએ કરી દોષ ઉપેક્ષા, સર્વ દીધું જેની અમને અપેક્ષા,
પામરને શિખરે લાવી હો; સહજે૦
પ્રભુપદપ્રતિ હતી પૂર્વે અપ્રીતિ, વધતી જતી દશ્ય પ્રપંચની પ્રીતિ,
ક્ષણમાં પ્રભુએ તે હઠાવી હો; સહજે૦
શાશ્વત શાંતિને શરણથી પામ્યા, નિર્ભયપદમાં આવી વિરામ્યા,
ભાગ્યસ્તુતિ શું ગાવી હો; આજે૦
રમીએ અહોનિશ હાવે ચરણમાં, અમને છે આનન્દ સુખ ભવરણમાં,
વદીએ જય શીર્ષ નમાવી હો; આજે૦

શ્રો જ૦ દેવી.

अहंब्रह्मनी भावना साथे सेववी जोइती सावधानता.

પદ ૧૭. (સ્વરૂપને ના લહું રે, એ લય.)

'હું બ્રહ્મ છું' એ ભાવનારે, હું સેવું સદાકાળ,
મુજ સદ્ગુરુએ એ જ દીધો છે, પરમ પુનિત ઉપદેશ,
તદનુસાર આચારવિચાર કરી ત્યજું જીવત્વવેષ;
બ્રહ્મલક્ષણો ચિંતવું, આરંભે ઉરમાળ,
જીવત્વના ગુણધર્મને, કરૂં હું ઉરથી બાળ; બ્રહ્મ છું૦
બ્રહ્મ હું છું એમ જાણું પછી કેમ હુંથી ક્રોધ કરાય,
મોહ, શોક, ભય આદિ વિકારો, મુજથી કેમ ધરાય;
બ્રહ્મભાન સાચું થવા, બ્રહ્મતણા ગુણધર્મ—
ચિંતી પ્રતિવ્યવહારમાં, કરૂં તદનુરૂપ કર્મ; બ્રહ્મ છું૦
બ્રહ્મભાનમાં કદી પણ ન ટકે, ચિંતા, રાગ, દ્વેષ,

તો પછી ચિંતાદિ જરી સ્ફુરતાં, દૂર કરૂં હમેશ;
શાંતિ, તૃપ્તિ, આનંદ ને, પૂર્ણતા તણું ભાન,
મુજ ઉર રાખી, ના કશાથી, થાઉં ચલાયમાન; બ્રહ્મ છું૦
આવવું જવું નથી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં, હાનિવૃદ્ધિ ન લેશ,
દ્વૈતપ્રતીતિ જ્યાં નથી ત્યાં શું લેવું ત્યજવું વિશેષ;
આધિ વ્યાધિ આદિ ન ત્યાં, ન ત્યાં નામ ને રૂપ,
નિરાવરણ નિર્લેપ છે, એ મુજ આત્મસ્વરૂપ, બ્રહ્મ છું૦
બ્રહ્મસર્વત્ર સ્વરૂપ સત્તાને, સ્વિકારીને હું ઉર,
સદાય નિર્ભય નિઃસ્પૃહ રહેવા, કરૂં પ્રયત્ન જરૂર;
પ્રતિકૂલ પ્રસંગમાં ન હું, અવિદ્યાશરણ જાઉં,
બ્રહ્મલક્ષણો ધારતાં, સદા સ્વરૂપસ્થિત થાઉં; બ્રહ્મ છું૦

પ્રમીલાબહેન.

ઇષ્ટને બોલાવવાના કૃતનિશ્ચયનું શ્રીઇષ્ટને નિવેદન.

પદ ૧૮. (રંક દાસની આજ વ્હારે, એ લય.)

હવે સાંભળ્યા વિના પ્રભુ છુટકો નથી,
હું તો આપનાએ કાન હવે ફોડું રે,
. હાવે નહિ છોડું પ્રભુ.
આજ લગી તમે નથી શુણ્યું મારૂં,
પણ હાવે ન તે ચાલનારૂં,
તમ મૌનને હવે જરૂર તોડું રે; હાવે૦
આપ મંત્ર વૈખરીથી હું બોલી.
તમ કાનના એ ધાક દઇશ ખોલી,
ઉંડા ઉતરીશ જેમ કરશો મોડું રે; હાવે૦
શુણી વૈખરી ન દ્વાર જો ઉઘાડો,
મધ્યમાથી હું પાડીશ રાડો,
વૈખરીથી બળ વાપરીશ દોઢું રે; હાવે૦
અને શુણશો ન જો મધ્યમાથી,
જઇ બોલીશ પશ્યંતીમાંથી,
ઝીણો વાણીનો તાર ત્યાંથી જોડું રે; હાવે૦
હજી પણ જો ન સાંભળશો સ્વામિ !

બોલ્યું આવી પરામાં સ્હામસ્હામી,
પછીથી ક્યાં સંતાડશો મ્હોડું રે; હાવે૦
ગમે તેમ કરી વાણી તમથી જોડું,
પણ તમને નહિ હવે છોડું;
આખર બોલાવી મુછ હું મરોડું રે; હાવે૦

अन्तः स्फुरणारूप कोकिलाना कूजनश्रवणथी अभिमानीने थतां हर्षोद्गार.

પદ ૧૯. (મહારસનો, ઉદધિ, એ લય.)

કરતી ટહુકો, કોયલ પેલા આંબલીયે,
આંબલીયે, કરે ટહુકો, કોયલ૦
ઉંડાણે રહીને કરે, ટહુકો અહા ! કંઇ મધુરો,
સંકલ્પો શમતાં, સહજે શુણું હું પૂરેપૂરો, કોયલ૦
નિર્મલ વસંત ઋતુ, ચિત્તમાં જ્યારે છવાતી,
ત્યારે કોઈ સમયે, કોકિલા દૈવી શુણાતી; કોયલ૦
એના ટહુકાથી મારૂં આંતર વન ગાજી ઉઠે,
જાણું ના એ તે, ટહુકે રહી ક્યાં—કોની પુંઠે; કોયલ૦
એ સ્વર સાધીને, અનુસરૂં હું જ્યારે જ્યારે,
કોઇ અપૂર્વ પ્રગતિ, અનુભવું મુજમાંહિ ત્યારે; કોયલ૦
કદી કદી તો એવો, અવનવો ટહુકો એ કરતી,
જે શુણતાં મારી, અદ્ભુત થઇ જતી સ્થિતિ; કોયલ૦
સ્વચ્છંદી કોયલડી એ, બોલે અણધારેલા કાળે,
તે સમયે મારૂં, હુંપણું શિખરે જઇ મહાલે; કોયલ૦
બોલ બો બોલ કોયલ ! હરઘડી કહું છું તને યાચી,
તુજ ટહુકે ટહુકે, વૃત્તિઓ મારી રહે નાચી; કોયલ૦

શ્રી બા૦ દેવી.

कर्तव्यदर्शन.

પદ ૨૦. ઠુમરી.

કંઇક કાળ પ્રતિદિન એકાંતે, ત્યજી વ્યવહાર, વીતાવો રે,
બાહ્યઉપાધિ હોય નહિ ત્યાં, સ્વસ્થ બનીને જાઓ રે; કંઇક૦

ઘરમાં કે કોઇ બાહ્ય પ્રદેશે, એક સ્થાને નિત્યે રે,
જઇને કંઇક સમય ગાળ્યાથી, લાભ થાય બહુ ચિત્તે રે. કંઇક૦
બાહ્યવસ્તુ ત્યાં રાખો ન એવી જે, જગવે મલિન સંસ્કારો રે,
સ્વચ્છ નિરુપદ્રવદેશે જઇ, સંગતિમાત્ર વિસારો રે; કંઇક૦
યથેચ્છ આસનથી ત્યાં સ્થિત થઇ, શાંતિ શબ્દ ઉચ્ચારો રે,
શાંતિનું વાતાવરણ જમાવી, અધિક સ્વાસ્થ્યને ધારો રે; કંઇક૦
શરીર પણ નથી આવ્યું તમારૂં, એ સ્થાનકમાં એવું રે,
મન પણ ત્યાંથી દૂર રહ્યું છે, જાણી એવું લેવું રે; કંઇક૦
હું એવી એક વસ્તુમાત્ર ત્યાં, અન્ય ન કોઇ ઉપાધિ રે,
હું ત્યાં ખેલે, હું ત્યાં બોલે, હું ત્યાં કરે સમાધિ રે, કંઇક૦
આવો ભાવ અખંડ જમાવી, રાખવા પ્રયત્ન સેવો રે,
અન્ય કોઇ સંકલ્પ ઉઠે ત્યાં, સહજે શમાવી દેવો રે; કંઇક૦
જાણો ત્યાં હુંનું મુક્તપણે કેવલ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે રે,
સ્વભાવથી પછી હું એવું પણ, જાગ્રત્ ભાન નિવર્તે રે; કંઇક
ઘટિકા અર્ધઘટિકા આવી રીતે મસ્ત પડી રહો રે,
પરિપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વચ્છંદ સ્થિતિ અનુભવી લો રે; કંઇક૦
કંઇક કાળ અભ્યાસ જામતાં, આનન્દોર્મિ ઉઠશે રે,
અને પછી એ ભાવ દઢાતાં, દુઃખો ત્રિવિધ ત્રુટશેરે; કંઇક૦

उपास्यसाक्षात्कारना दृढ अनुमाने उपासकवृत्तिनो अनुभवातो आनंद.

પદ ૨૧. (નરહરિનાથના મુજ શિરઉપર, એ લય.)
આનંદ આનંદ આજે અતિ પ્રભુ મુજ મન્દિર આવનાર છે,
સુખમય, સુખમય સંસાર લાગે, મન માન્યા મળનાર છે.
મન મલકાતું, ઉત્સાહે સોહાતું, થયું મદમાતું રે.........
કંઇ ન કરે, નામ સ્મરે; આનંદ૦
ગુપ્ત સંકેત જણાવ્યો'તો તે આજ પૂર્ણ પ્રભુ કરનાર છે.
બીજી નવાઇ, આથી શું કે'વાઇ, થી આપું વધાઇ રે.........
ઘેલું કરે, મનડું ખરે, આનંદ૦
ચિંતામણિ આજ હાથ ચઢયા પછી મારા જ્યાં ત્યાં પોબાર છે.
થઇ રહું શ્રીમંત, પુણ્ય ભાગ્યવંત, સૌના પરમ સંત રે......
મુજ નજરે, આવી ઠરે, આનંદ૦

સત્સુખ, સંપત્તિ, સામર્થ્ય, ઐશ્વર્ય, મુજમાંથી શું ખૂટનાર છે.
સામર્થ્યાધિપતિ, થાશે જ્યાં ગૃહપતિ, રહીશ' પૂર્ણત્વથી રે......
બહિરંતરે, જીવનભરે, આનંદ૦

प्रमोलाबहेन.

ब्रह्मरुपताना भानथी थतो अनुभव.

પદ ૨૨. (ચિદાકાશવિણુ અન્ય કાંઇ નથી, એ લય.)

અનન્ત આ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ મુજમાંહિ,
મુજને એ ન શમાવી શકતું, નિજમાં કિંચિત્ ક્યાંહિ;
સ્થિતિ બ્રહ્માંડની મુજમાંહિ.
મુજથી છે આ સર્વ ઉદ્‌ભવ્યું, વિલાસ એ મારો,
કર્તા અને અકર્તારૂપે, હું થી કોઇ ન ન્યારો; સ્થિતિ૦
મારા સ્વરૂપવિષે જ પ્રકાશે, સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા,
મારામાં એ ઉગે આથમે, ઝળકે ને ખરનારા; સ્થિતિ૦
અજ્ઞાનીને વિશ્વ શમાવે, નિજમાંહિ નિત્યે,
તત્વજ્ઞ નિજમાં વિશ્વ શમાવે, તત્ત્વાભ્યાસની રીતે; સ્થિતિ૦
મહિમા મારો વેદો ગાતા, મુક્ત સ્વતંત્ર કહીને,
નેતી નેતી વદી વળી અટકતા, બ્રહ્મનો પાર ન લહીને; સ્થિતિ૦
મારા અમાપ બૃહદ્‌પણાને, કલ્પી ન કોઇ શકે,
મુજમાં પ્રતીત થતું બધું તદપિ, સ્વતંત્રરૂપે ન ટકે; સ્થિતિ૦
આવી અકલ્પ્ય છતાં સત્ય સ્થિતિ, તત્વજ્ઞો જાણે,
વિરલ આવા અનુભવમાં ઝુલતાં, મોજ અનેરી માણે; સ્થિતિ૦

श्री ज० देवी.

अंतिम स्तुतिनिवेदन.

પદ ૨૩. (જય સુખધામ, એ લય.)

પ્રેમનિધાન ! કરુણાવાન્ ! જય ભગવાન્ ! જય ભગવાન્ !
અનુભવી આજ વાસ્તવ જ્ઞાન, લહ્યાં પરમ પ્રાસંગ્યસ્થાન; પ્રેમ૦
મન આ સહજમાં અમનપદે જઈ ગળતું,
જીવભાન જઇ શિવભાન ઉરે ઝળહળતું;
માતાં આપસમાન રે, વાણીતાન,
અમે કરીં પ્રભુઉપકૃતિગાન; પ્રેમ૦